

А. КОВАЛІВСЬКИЙ

З історії тюрко-українських відносин

по доповідях другого українського сходознавчого з'їзду (1—5, XI, 1929 р.)

Від початків великого розселення тюркських народів, з часів гуннів, предки українців були одним з перших народів у Європі, що вступив з ними у контакт. Саме розселення слов'ян по берегах Дніпра до Чорного моря зробилось можливим тільки завдяки тому, що гунський напад звільнив ці простори від готів. Згодом з'являється у сусідстві України в основі тюркська держава хозарська, що під її безпосередній вплив один час підпадає уся лівобережна Україна й Київ. В міру того, як слабне ця держава, через її межі від сходу прориваються нові тюркські народи, — печеніги та узи або торки. Потім надовго, до самої татарської доби, на південній частині сучасної України розляглась наша сусідка — половецька земля. У середині XIII віку більша частина України безпосередньо входить у межі великої татарської держави, при чому татари й самі розташовуються тут, організують далекі торговельні зв'язки зі Сходом, збирають данину, наставляють своїх урядовців. Розпад так званої Золотої Орди приводить до того, що центр татарської України (т. т. українських земель, підвладних татарам) переходить до Криму, де утворилось нове кримське ханство, при чому тюркська людність і надалі широкою смугою заселяє усю південну Україну, залишивши тут безліч своїх географічних назов та маючи якнайглибший вплив так на українське народне життя взагалі, як особливо на українське козацтво, що тоді саме складалося. Тим часом на півдні остаточно зформовується нова тюркська сила — Туреччина, яка 1453 р. остаточно оволоділа Царгородом і — року 1475 — приєднала до себе Крим, яко васальну державу. Північно-західня Україна незабаром остаточно підпадає під економічний та політичний вплив Польщі. Оскільки між цими двома могутніми торговельними державами Туреччиною й Польщею іде завзяте суперництво, то наші тюркські сусіди, насамперед кримські та буджацькі татари, починають з кінця XV віку постійні напади й грабування на Україні, на що українські козаки відповідають тим же. Аж з середини XVII віку, надто з часів спільного походу Богдана Хмельницького з перекопським мурзою Тугай - беєм на Польщу, починається нова доба спілки між Україною й Кримом, при чому Крим силкується визволитись з-під влади Туреччини, а Україна з - під влади Польщі. Але й сама Туреччина не перестає грати першорядну роль в історії України, намагаючись затягти і Запоріжжя й Гетьманщину у васальну залежність від себе, при чому українська старшина, що шукала зовнішньої опори, щоб зміцнити свої клясово-політичні й економічні привілеї та панування над рядовим козацтвом і селянством, раз-у-раз схилялась до переходу під владу турецького султана. Занепад Туреччини у XVIII в., приєднання України до Росії, завоювання Криму

рішуче змінюють становище. Останні тюрки на території теперішньої України, — ногайці, були виселені геть. Запорожці, що від російської навали тікали до Туреччини, переселились остаточно на Кубань. Утворюються нові українські порти — Херсон, Одеса, розвивається широкий морський експорт з України за кордон і насамперед через Туреччину й до Туреччини. З другого боку українська людність займає частину Криму, а тисячі людей з України щороку їдуть до Криму на лікування й спочивок. Утворюються нові умови до взаємного розуміння та культурного співробітництва, що почалось помалу ще в кінці XIX в., але рішуче починає розгортатись аж після революції.

Цьому співробітництву досі заважало не тільки взаємне незнання мов у обох народів, але в певній мірі ще й хибні культурно - історичні уявлення, закоренілі забобони щодо значення тюркських народів в українській історії, різні упередження щодо культури цих народів тощо.

Перш за все відносини між нами й нашими давніми сусідами уявляли колись, як безнастанну завзяту боротьбу не на життя, а на смерть, причому печенігів, половців, татар XIII віку, а надто кримських татар і ногайців уявляли у формі диких хижаків, що мали виключне завдання грабувати Україну й зводити з неї людей. Туреччину уявляли, як ще більшого хижака, що є, сказати б, вищим патроном дрібнішого татарського хижацтва, а сам виступає тільки в особливих моментах, коли треба вже внести справжню руїну й погромити систематично у великому масштабі. Позицію України супроти цих хижаків уявляли, як чисто оборонну. Навіть явно грабіжницькі походи козаків у чайках на Анатолію й Крим, або походи суходолом на Крим Сірка — історики прикривали високою метою визволення невільників.

Причини такої дивовижної ворожнечі між собою цих народів, ворожнечі, якої нібито не було між „християнськими“ державами, пояснювали різно. Найдавніше пояснення підносило ворожнечу релігійну, саме війну мусульман - фанатиків, що їм начебто Коран наказував вести безнастанну боротьбу з невірними, проти християн. Пізніші пояснення у стилі XIX віку, доби розвитку національних ідеологій намагаються з'ясувати вищезгадану боротьбу расовим антагонізмом тюрків — „азіатів“ (значить, по природі дикунів) з культурними європейцями. Таке пояснення є новіше вже тому, що напр. у XVI віці і у нас і особливо на Заході існувало певне захоплення турецькою культурою, що за тих часів багато у чому стояла вище від європейської. Найближча до нас з старих теорій полягає у твердженні, що давні відносини українців і тюрків визначались різницею між хліборобською людністю та скотарями. Таким чином це мала бути боротьба двох економічних систем, при чому хліборобство, яко вища форма господарства, поволі захоплювало степ, вело, як казали, „боротьбу з степом“, а „степ“, тобто, кочовники, тільки грабували цю осілу людність.

Новітня українська історична наука почала підтинати два основні положення цих традиційних уявлень, а саме: 1) ніби тюрки у нашій історії були носіями особливої первісної культури, були „дикуни“ й 2), що відносини їхні з Україною були завжди виключно ворожі.¹⁾ Уважний дослід писаних пам'яток, звільнений від старого однобічного упередження, показав, що, напр., і такі народи, як печеніги й половці зовсім не були дикунами, що вони брали певну участь в утворенні Київської держави, що вони були

¹⁾ Про об'єднання окремих укр. гетьманів та ватажків з татарами й турками відомо було, звичайно, й раніше, але це розглядали, як свого роду ненормальне явище що кінець-кінцем приводило таки до руйнування України з боку таких „неприродних“ спільників.

представниками певної східньої економічної системи, куди входила Хозарія, Тмутаракань (біля Керченської протоки) й Чернігівсько - Сіверська земля, системи, що довго відстоювала себе проти нової економічної системи з осередком у Києві. Ці народи провадили широку торгівлю, правда, великою мірою звичайну тоді торгівлю рабами, але на цій самій работорговлі базувалась і тодішня українська князівська система, а укр. князі, між іншим, грабували для своєї торгівлі й половців, забираючи в них дорогі цінні паволоки й челядь.

Що до татар, то розкопи на Волзі й у Криму показали, що вони мали великі добре влаштовані міста, з великими будівлями, з водопроводами, школами тощо. Хоча таких татарських міст на Україні й не було, але археологічні знаходи й тут показали, що татари мали тут свої селища, кріпості, певну культуру. Та й сам напад татарський уявляється нам тепер зовсім в іншому світлі, ніж попереду. Це була перш за все внутрішня революція в українських землях, де вільні смерди чим раз більше переходили у холопів, де зростали нові форми визискування через занепад зовнішньої торгівлі з Візантією, яку тоді час рішуче захитали хрестоносці. Отже людність була задоволена з того, що татари звільнили її від князів та „нарочитої чяді“, утворювала вільні громади так званих татарських людей, боронила себе від намагань галицьких володарів підбити їх під свою владу. Досліди старої картографії, старих грамот та ярликів, новітньої топоніміки тощо показують, що у XIV — XV віках велика частина українських земель і юридично й фактично вважались за приналежні до Кримської держави, при чому тут, навіть і далеко від Криму — на Поділлі, на Курщині — були свої феодалні татарські володарі, що згодом цілком природно асимілювались з людністю і перетворилися у спадкову українську аристократію. До цього усього треба додати, що на півдні України від печенігів аж до XIX в. безнастанно перебувала тюркська людність, але разом з тим ще від часів слов'янського розселення й дунайсько - чорноморської доби так чи інакше тут таки зберігались залишки й людности української чи то у формі давніх бродників, чи пізніших утікачів, що приєднувались до тюркського козацтва (слово „козак“ і значить утікач, вільний), чи вже справжніх українських козаків XVI в. Де - не - де тулилась на півдні й осіла слов'янська людність.

Так само новий підхід ми бачимо і в справі дослідів пізніших відносин українців до Криму та Туреччини XVII, XVIII віків. Особливо різкий тут є поворот у поглядах на Запоріжжя. Запоріжжя не уявляється нам більше, як гніздо рівних між собою лицарів, що не маючи ні жінки, ні хати, тільки й робили, що віддавали своє життя за віру й волю. Звичайно, що за довгу свою історію Запоріжжя відбуло велику еволюцію, але еволюція ця відповідала еволюції інших людських суспільств. І тут рано позначилось класове розшарування й класова боротьба, розвивається видобутна промисловість, що потребує збуту, розвивається торгівля, і якраз з тими самими турками й татарами, що їхніми „природними ворогами“ ніби були запорожці. Розвивається й спільність політичних інтересів і у Запоріжжя й у Гетьманщини з цими народами, при чому основну роль тут грає класове розшарування на Україні.

Цей мій побіжний перегляд показує, яку велику роботу зробила й робить тепер українська історіографія у справі нового освітлення історії тюркських народів на теперішній українській території та історії взаємин між цими народами та українцями.

Другий український сходознавчий з'їзд, що відбувся у Харкові 1 — 5

листопада 1929 року, додав великого каменя до цієї будівлі. Праця з цього питання зосередилась тут у історичній секції, при чому відповідні доповіді склали вельми скупчену, міцну групу, об'єднану спільністю провідних думок. На жаль, три доповіді, тісно зв'язані з загальною роботою секції, не відбулися, бо доповідачі, — проф. Н. Загоровський (з Одеси), проф. В. Пархоменко (Дніпропетровського) та О. Варнеке (з Одеси) — не змогли приїхати і тільки з загальних тез члени секції могли довідатись про зміст їхніх доповідей. Ця втрата тільки почати надолужилася тим, що ці доповіді мають надрукувати у працях з'їзду, бо найцікавіше у даному разі, — обговорення на секції — не змогло відбутись.

Немов з загальним вступом до дальшої праці з самого початку виступив В. Дубровський (Харків) у своїй доповіді „Україна й Крим“ у їхніх історичних взаєминах“. Давши широкий огляд поселення тюрків на Україні, доповідач спеціальніше зупинився на історії взаємовідносин Криму й України. Історія ця в загальних рисах розпадається на такі відділи: доба самостійного існування Криму від його відокремлення від Золотої Орди до завоювання Туреччиною, у 1475 р. Доба ця характеризується переважно мирними стосунками з Литовською державою, що поділяла тоді з Кримом свою владу над Україною. Гостра зміна настає у другій добі, коли розгортається вже накреслена вище боротьба двох економічно - політичних систем, — Туреччини й Польщі, де Україна й Крим проти волі починають грати роль авангардів обох великих держав, грабуючи взаємно один одну. Кінець цієї доби властиво являє нову фазу, — розвиток спілки між обома останніми країнами у XVII — XVIII віках, як на економічному, так і політичному полі, що кінчається захопленням обох країн Російською державою. Дальша доба, — є доба боротьби обох народів проти визискування з боку російського промислового капіталу, при чому доповідач влучно схарактеризував однаковість у становищі обох країн за цієї доби, коли у Криму, як і на Україні, царат силкувався усіма засобами знищити місцеве національне життя, привести нарід до неписьменности, зокрема пригнітити зародки культурного відродження татарської людности.

За цього часу позначається, м., і., цікава риса глибшого взаємного розуміння обох країн в справі культурно - побутовій. Як приклад, доповідач нагадує письменника М. Коцюбинського, що своїми оповіданнями „На камені“, „Під мінаретами“ тощо увійшов глибоко в життя кримських татар і то не лише взявши його побутові обставини, але показав визвольні змагання татар, їхнє внутрішнє розшарування, їхню боротьбу за культурне відродження тощо. Остання доба україно - кримських взаємовідносин, — післяреволюційна, є доба Кримської й Української Радянських республік, що все глибше розгортають свої взаємини на основах нового радянського будівництва. Подаючи свою історичну періодизацію, В. Дубровський підкреслив, що хоча в основі її лежать певні економічні процеси, але внутрішній економічний процес Криму за старих часів так ще мало досліджений, що було б тепер передчасно робити тут якісь певні узагальнення. Наприкінці доповідач дав дуже важливий огляд джерел до історії Криму. Доповідь викликала жваве обговорення й інтерес, між іншим, і з боку гостей з Кримської й інших тюркських республік. За їхньою допомогою передбачається надрукувати доповідь також татарською мовою.

Не менший інтерес викликала невеличка доповідь кримського ученого О. Акчокракли, (з міста Акмеджиди — інакше Симферопіль) „Про похід Богдана Хмельницького разом з кримчаками на Польщу у 1648 — 49 р.“. Доповідач розповів про один рукопис, знайдений нещодавно у Криму, що

містить у собі довгу поему XVII віку татарською мовою про участь перекопського мурзи Тугай - бея у славнозвісній війні козаків проти Польщі. Поема дає широку картину свого часу, змальовує події у самій Польщі, розповідає про Потоцького та його сина, про Запоріжжя, про самий похід. У обговоренні, м. і., з'ясувалось взагалі велике значення старих тюркських поем, що зберігаються почасти в усній традиції, для вивчення історії цих народів.

Доповідь харківського історика М. Горбаня під назвою „З історії взаємин України з Кримом (гетьман Суховій)“ висвітлює один цікавий епізод з взаємовідносин України, Криму й Туреччини трохи пізнішої доби, 70-х р.р. XVII віку. На підставі переважно архівних матеріалів доповідач показав, що за тих часів, коли частина української людности, а саме верхи, старшина на Правобережжі під проводом Дорошенка намагалась приєднатись до Туреччини на правах васальної держави, народні маси, зокрема запорізька голота, не хотіла цього знати й шукала опертя в Криму, що сам за цього часу прагнув незалежитись від тієї ж Туреччини. Виставленцем голоти був досі мало відомий в історії, але свого часу популярний у масах, претендент на владу гетьман Суховій, що був колись писарем запорізьким, довго був у Криму, знав татарську мову. Допмагаючи Суховієві, кримці разом з тим шукали у Запоріжжя допомоги у своїй боротьбі за незалежність від Туреччини. Отже, його занепад привів не тільки до невдачі змагань української голоти, але й до зриву кримської політики, що виявився, м. і., у тому, що Туреччина скинула хана Аадил - герая.

Історії ногайців, що жили довгий час на території України й що їх потім російський царський уряд виселив у Передкавказзя й там майже знищив, присвячена була доповідь проф. Ф. Петруня (Одеса) „Ногайці у колоніальній політиці царату“, що мала завдання дати переважно зовнішню історію цього народу та змалювати утиски, що над ним чинила царська влада. Але інтерес доповіді не тільки у тому, як царський уряд переганяв цей нещасний нарід з місця на місце, як утворив для нього свого роду „резервацію“ на Кавказі, як ногайці масами знову тікали на рідну сторону у Буджак тощо. Цікаво те, що доповідач показав, як у XVIII віці, під зверхністю Кримського ханства ногайський степ між Дністром і Богом починає систематично заселятись. Тут перш за все, у наслідок природної економічної еволюції, самі ногайці починають переходити до осілого побуту, до них приєднується широка українська й волоська колонізація, причому всі три народи мирно уживаються тут, утворюючи нову культурну хліборобську провінцію Кримського ханства. Захопивши ці землі, царський уряд силоміць викидає звідси ногайців, роздаючи величезні лятифундії офіцерам генерального штабу тощо. Це масове переселення було початком цілої хвилі подібних народніх переселень навкруг Чорного моря у зв'язку з звоюванням Криму й особливо Кавказу. Цікаві є численні джерела, зібрані доповідачем у своїй праці¹⁾.

„Резервація“ ногайців була створена деякий час і на українських степах у Таврії. Історію життя частини ногайців тут на початку XVIII—XIX в. мав подати О. Варнеке у своїй доповіді „Клясова боротьба серед

¹⁾ Одеський Красвий Історичний Архів та Одеська Філія ВУНАС передали до з'їзду спеціальне звертання: „На увагу сходознавців“, де вони звертають увагу наукових робітників у цій галузі на великі й важливі архівні матеріали, що переходять у одеському красвому історичному архіві й ще дуже мало розроблені. У звертанні подано й цікавий загальний огляд цих фондів з зазначенням обсягу тих питань, що могли б на їхній підставі розроблятись.

ногайців у XIX ст^а. На жаль, він не прибув на з'їзд. За друкованими тезами розданими на з'їзді, зміст його доповіді мав бути такий: Ногайці на початку XIX в. рішуче переходять від скотарства до хліборобства, від натурального господарства до грошового і це відбувається при величезному визискуванні нижчих шарів народу з боку багатіїв. Це викликало повстання 1804 року. Російський уряд спершу збройно підтримував феодалних владарів - „боїв“, але кінець-кінцем сам знищив їхню владу й передав керування ногайським народом до рук російських урядовців.

Несподіваним і дуже доречним доповненням до інших праць історичної секції була позачергова доповідь проф. А. Синявського про торгівлю Запорізької Січі, про її торговельний порт на річці Підпільній, про широкі торговельні зносини саме з Кримом та турецькими землями.

Усі вищезгадані доповіді мали, як бачимо, чисто історичний характер. Доповідь А. Ковалівського „Старовинні україно - турецькі засоби водного транспорту“, хоч по суті своїй етнологічна, була цілком зв'язана з іншими працями історичної секції з'їзду, бо і мирні — торговельні — й військові стосунки між українцями й тюркськими народами великою мірою провадились саме водними шляхами, на переправах через річки, вздовж річок і врешті морем. Доповідач дав огляд засобів водного транспорту від найпримітивніших знарядь триматись на воді, — так званої „куги“, зупинився на плотах, на човнах із шкіри (степовий — кочовницький тип), на довбанах з цілого дерева (лісостеповий тип), на конструкції й поширенні козацьких чайок і, врешті, розглянув проблему про існування у запорожців більших кораблів та їхній можливий зв'язок у цьому з турецькою флотою. При розгляді цих питань з'ясувалась найтісніша спільність між українцями й тюркськими народами у взаємних позиченнях, перехід татарської термінології на Україну тощо.

Багато спільного з цією доповіддю повинна була мати доповідь проф. Н. Загоровського (Одеса) „Старо - грецька та східня традиція у техніці сучасного чорноморського рибальства“, що, на жаль, не відбулася за відсутністю доповідача. До тюрко - української групи тем з'їзду мали б особливе відношення два останніх цієї доповіді розділи: „Організація рибальських промислів у Запоріжжі та турецький вплив на техніку промислів Сочі“ й „Крим та Валахія, яко центри накопичення східніх впливів у техніці рибальського промислу“.

Ще, на жаль, не відбулася одна доповідь, — проф. В. Пархоменка „Роля степовиків у історії української держави (X — XII в.в.)“, що її слід було б поставити на першому місці у серії усіх перелічених доповідів, бо вона освітлює якраз початкову, передтатарську добу тюрко - українських відносин. Проф. В. Пархоменко є відомий працівник у галузі боротьби з забобонами щодо цих давніх тюркських народів та їхньої ролі у київську добу нашої історії. Річ у тому, що народи ці зовсім не були заклятими ворогами України, як це уявляли раніше. Не кажучи вже про Хозарську державу, що чимало заважила у творенні держави Київської, про торків, берендіїв тощо, що найтісніше були зв'язані з Києвом, навіть і печеніги входили у певну політичну південну систему й разом з Ярополком обороняли Київ від північних князів. Половці досить швидко після своєї появи заходять у близькі стосунки з Черніговом, що тягнеться до приходу татар (крім невеличкої перерви 70 — 80 р.р.). Не бракує їхніх зв'язків і з Києвом. На позитивну роль цих народів у нашій історії вказують, м. і., і археологічні розкопи. Ці погляди шановного дослідувача, почасти відомі з його раніших праць, тепер, як це видно з короткого друкованого

змісту його доповіді, проф. В. Пархоменко мав звести до купи й поглибити. Отже будемо чекати надрукування його праці.

На засіданнях секції досить часто був присутній наш гість із Туреччини Решід Сефід бей, член меджіліса й секретар Наукового Комітету у Ангорі. Між іншим він також виступив з короткою промовою турецькою мовою, що її переклад дав голова засідання проф. Убайд - улла (з Баку). Темою його промови була роля тюркських народів у історії Східної Європи. Доповідач поділяв історію ролі тюрків у цій країні на три періоди: 1) часи гуннів, що їхній рух спричинився також до розселення слов'ян, 2) часи утворення й занепаду Київської держави і 3) роля татар в утворенні Московської держави. На жаль, треба зазначити, що доповідач, не знаючи ані української, ані російської мови, змушений був користуватись для своїх висновків працями на французькій мові і почасти досить старими (напр. Карамзіним), через що наші наукові досягнення й нові погляди лишилися йому неприступні. З тої ж причини він не зміг належно відрізнити історію Росії від історії України. Зважаючи на це, серед членів з'їзду повстав погляд про потребу швидче видати добру історію України турецькою мовою.

До нашої теми — історії тюрко - українських відносин стосуються ще деякі археологічні та антропологічні доповіді з етнологічної секції з'їзду. До них належать: проф. Н. Курінний (Київ) „Поховання кочовника з села Пилипів на Уманщині“, проф. А. Носов (Київ) „До антропології кримських татар“ та Г. Дебец (Москва) „Турецькі кочовники України в антропологічному відношенні“. Одначе, як мені не пощастило побувати на цих доповідях, то я не можу тут подати їхнього змісту.

Проф. Ол. Федоровський замість наміченої доповіді „Хозарська культура на Україні“ прочитав звіт про розкопи Донецького городища під Харковом над річкою Удами, що входило колись, яко оборонний пункт у захисну лінію проти половців. Крім того, члени з'їзду на спеціальному автобусі їздили на місце розкопів, оглянувши їх протягом трьох годин під проводом проф. Ол. Федоровського.

Врешті на цьому ж з'їзді, спільно з турецькими гостями, вищезгаданим Решід Сефід беем та ректором стамбульського університету Копрюлю - заде відбулось два засідання для остаточної організації комісії для спеціального вивчення історії тюрко - українських відносин. Одна така комісія буде у Туреччині й складатиметься з турецьких учених під головуванням проф. Копрюлю - заде, друга — з українських учених і матиме осередок у Харкові. Справа ця була налагоджена ще минулого року за часів поїздки української наукової делегації до Туреччини. Тепер вона дістає остаточне здійснення.

Проф. М. ЛОЗИНСЬКИЙ

„Український Інститут“ у Варшаві

I

Саме під новий рік, неначе новорічний подарунок для „української меншости в Польщі“, польська преса принесла звістку, що польське міністерство освіти підготовляє проєкт заложення Українського Інституту в Варшаві. Справа заложення української високої школи в Польщі має вже свою 10-річну історію, що починається від хвилі завоювання західно-українських земель Польщею і кидає яскраве світло на „українську політику“ польського уряду.

Завоювавши українську Галичину, польський уряд у числі інших окупційних заряджень скасував навіть ті права української мови, що їх був здобув український нарід у важкій боротьбі проти польської шляхти й буржуазії за часів Австрії. Це відбилося також на львівському університеті.

Цей університет, що за часів австрійського абсолютизму мав німецький характер,— в 1860-их роках, при переході Австрії на конституційний режим, був призначений для „обох народів“ Галичини. Однак польська шляхта й буржуазія здобула в ньому перевагу для польської мови. Та все таки заложено в ньому також катедри з українською викладавою мовою (дві катедри для історії української мови й літератури, катедра історії Східної Європи, доцентури географій й історії, катедри цивільного права, цивільного процесу і карного права, декілька кафедр на геологічному факультеті) і признано права української мови у зносінах правління університету з студентами.

Такий стан, ясна річ, не міг задоволити українського населення, і від початку 1900-их років заложення українського університету у Львові стало одним з головних українських домагань в Австрії, що за нього велася гостра боротьба як на краєвому ґрунті (студентські демонстрації у Львові, що зазначилися сецесією українських студентів з львівського університету 1901 р. й опісля доводили до кривавих сутичок між українськими і польськими студентами, масові зібрання в цілім краю), так і в віденському парламенті. Польські буржуазні партії — при дволичній політиці польських соціалістів, що платонічно заявлялися за заложення українського університету, але в практиці підтримували позицію польської шляхти й буржуазії,— виступили проти цього українського домагання з усією силою свого політичного впливу в Австрії і не допустили до його здійснення.

Після заняття Галичини польський уряд восени 1919 р. скасував усі права української мови у львівському університеті і так надав йому чисто польського характеру. Українські катедри й доцентури знесено, українських професорів і доцентів усунено, а українським студентам замкнено

вступ до університету постановою, що право на прийняття до університету мають тільки польські громадяни, що відбули службу в польській армії. Тоді, 1919 р., ніхто з галицьких українців не визнавав себе за польського громадянина, бо Галичина навіть за вирішенням паризької мирової конференції не входила ще тоді в склад польської держави, тільки знаходилася під воєнною окупацією Польщі. В таких умовах визнавати себе за польського громадянина значило визнавати Галичину частиною Польщі. Цього не відважувався ще тоді робити ні один галицький українець, так само як ніхто не виказувався службою в польській армії,— навпаки, в Галичині утворилася була армія, що дев'ять місяців проливала кров, захищаючи край перед польськими завойовниками.

Таким чином, першого року польської окупації польський уряд „очистив“ львівський університет від українських катедр і української мови, від українських професорів і студентів.

Щоб дати змогу вчитися тій українській молоді, що осталася в краю,— бо більшість, що складала галицьку армію, була покищо на еміграції,— з'явилася думка закласти приватну українську високу школу. Однак польський уряд на це не дозволив.

Прийшлося закласти нелегальний український університет у Львові, що працював під лютими переслідуваннями польського уряду і в кінці — після трьохрічного існування — таки мусів закритися.

Цей стан, утворений у першому році польської окупації, не змінився й досі. Аж після рішення конференції послів з 14 березня 1923 р. про приналежність Галичини до Польщі почато приймати українських студентів — з усілякими обмеженнями — до польських високих шкіл та покликано кількох українців угодовців та петлюрівців на професури й доцентури у Кракові й Варшаві. Але про заложення українського університету і навіть про привернення попереднього стану в львівському університеті немає мови.

Так виглядає в дійсності „пеклування“ польського уряду про українську високу школу.

До цього треба додати, що польський уряд позбавив Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові тих державних субвенцій, які воно мало за Австрії,— не вважаючи на те, що на субвенції з польських державних фондів воно має право навіть на основі Версальського договору з 28 червня 1919 р. про охорону національних меншостей у Польщі.

Ба й більше,— те польське „пеклування“ про українську науку сягало і поза межі польської держави, знаходячи вислів у дипломатичній акції проти українського університету в Празі, що заклали українські професори — політичні емігранти з Галичини для української молоді, що брала участь у польсько - українській війні та опинилася на еміграції. Хоч цей університет по мірі вливання в нього професорів і студентів петлюрівців і гетьманців — учасників контр-революції на Радянській Україні, набирав і протирадянського характеру, однак сам факт, що в ньому гуртувалися й українські політичні емігранти з Галичини, заставляв польський уряд як до дипломатичних виступів перед чехо - словацьким урядом, так і до інших заходів з метою ліквідації цього університету.

II

Рівночасно з цією політикою винищування української культури, відбирання їй усіх можливостей розвитку польський уряд уже десять років веде шахрайську політичну гру з заложенням українського університету, — гру, що має на меті з одного боку розкласти українське „громадянство“, скріплюючи в ньому угоди́вство, з другого боку принести Польщі користі на полі міжнародної політики.

Таки в першому році польської окупації, восени 1919 р., коли найвища рада паризької мирової конференції складала автономний статут для Галичини, появилoся польське урядове повідомлення, що польський уряд збирається закласти український університет. Настроєне на найбільш україножерний тон, польське міщанство Львова скликало зібрання протесту. На цьому зібранні, 19 вересня 1919 р., польський соймовий посол Бриль заспокоїв протестантів таким поясненням: Тепер у Парижі розв'язується справа Галичини. Падеревський (тодішній польський прем'єр) бореться проти того, щоб Польщі накинено автономний статут для Галичини. Він хоче доказати, що Польща сама подбає про культурні потреби українців, і тому уряд оголосив, що збирається закласти український університет. Протестувати проти цього, значить, попсувати Падеревському його гру в Парижі. При цьому протест зайвий, бо ясна річ, що польський уряд українського університету не заложить.

Звичайно, Падеревському вдалося тоді переконати Клемансо, що Польща не може погодитися на автономний статут для Галичини, — адже французькі імперіялісти дуже мало турбувалися за долю українців Галичини, а ходило їм лише про зміцнення свого васалія на кордонах Радянщини.

В 1920 р. польський уряд старався утворити українську угодову групу (Данилович - Яцків - Твердохліб), яка „від імени українського народу“ заявила б згоду на приналежність Галичини до Польщі. В зв'язку з цим знов появилася чутка, що польський уряд збирається закласти український університет — покищо в виді одного юридичного факультету — в Станиславові.

1922 р. польський уряд почав лагодитися до остаточного дипломатичного бою за здобуття Галичини „де - юре“. Маючи на увазі, що держави антанти в своїх попередніх рішеннях настоювали на автономії Галичини, польський сойм ухвалив закон з 26 вересня 1922 р. про „самоуправу“ трьох воєводств (львівського, станиславського й тернопільського), утворених на території Галичини.

Арт. 24 - ий цього закону містить таку постанову про український університет: „Сойм польської республіки ухвалить заложення українського університету та забезпечить йому потрібні грошові засоби з публічних фондів“.

Арт. 26 - ий цього ж закону постановляє, що „самоуправа“ галицьких воєводств повинна бути переведена найдалі до двох років від оголошення цього закону, та що в тому самому реченні повинен бути заложений український університет.

Значить, коли б хто хотів серйозно брати на увагу закон з 26 вересня 1922 р., то виходило б, що справа заложення українського університету в Польщі цим законом розв'язана та що польський уряд законно обов'язаний усе зробити, щоб найдалі восени 1924 р. український університет почав працювати.

Однак в дійсності закон з 26 вересня 1922 р. був тільки предметом експорту на міжнародний політичний ринок, де відбувався торг за Галичину. Цей закон послужив польській дипломатії як аргумент, що польський уряд уже сам вважав дати Галичині автономію і тому держави антанти можуть спокійно приєднати Галичину до Польщі.

Ясна річ, цей закон був фалшивий крам, бо автономія Галичини як територіальної цілості і „самоуправа“ трьох воєводств, на які розбито Галичину, це дві різні речі. Але для того політичного шахрайства, яке вчинила антанта з Галичиною, і цей фалшивий крам був добрий, — і конференція амбасадорів рішенням з 14 березня 1923 р. признала Галичину Польщі, фарісейськи мотивуючи своє рішення власне тим, що польський уряд „визнав потребу режиму автономії для східньої частини Галичини“.

Тепер закон з 26 вересня 1922 р., зробивши свою службу, пішов до архіву. Щоб не тільки на протязі двох років, цебто до осені 1924 р., але колинебудь заводили його постанови в життя, про це польському урядові навіть не снилося.

Однак 1924 р. міжнародні відносини склалися дещо некорисно для Польщі. В Англії і Франції прийшли до влади „ліві“ уряди (Макдоналд та Еріо), що їх лідери, будучи в опозиції, виступали в обороні народів поневолених Польщею. Зокрема у Франції, якраз перед виборчою перемогою лівого блоку, появився протест проти білого терору в Польщі, підписаний найвизначнішими лідерами блоку, між ними також Еріо. Використовуючи цей стан, українські, білоруські й литовські націоналістичні групи заклали „Комітет народів поневолених Польщею“, що розвинув у Лондоні, Парижі й Женеві доволі широку пропаганду проти національних утисків у Польщі.

Проти всього цього польський уряд почав свою акцію. Сойм ухвалив липневі закони про мову, що в дійсності були подумані як знаряддя польонізації, однак перед західньо-європейськими політиками можна було їх рекламувати як „полагодження національного питання“. Для цієї реклами до Лондону й Парижа вислано Тугута й Недзялковського. А для Женеви, на чергове зібрання Ліги Націй (вересень 1924) підготовлено чергове шахрайство з українським університетом.

Безпосередньо перед зібранням Ліги Націй польський уряд звернувся за посередництвом петлюрівців до колишніх українських професорів львівського університету, що жили дехто в Польщі, а дехто в Чехословаччині, з пропозицією скласти разом з польськими професорами комісію, яка підготувала б заложення українського університету. Безприципні професори спершу пішли на цю вудочку, однак, почувши, що польський уряд пропонує закласти український університет у Кракові, вони, під натиском „громадської думки“, що була ще тоді як у краю, так і на еміграції виразно-ворожою до Польщі, заперестували проти цього шахрайства.

Та й цих платонічних розмов з українськими професорами було досить, щоб польський міністр закордонних справ Скішинський міг на зібранні Ліги Націй заявити, що польський уряд збирається закласти український університет у Кракові та що над реалізацією цієї справи працює вже комісія, зложена з українських і польських професорів.

Очевидно, ніяка комісія не працювала, проти пляну закласти український університет на запланню в польському місті Кракові піднявся однодушний протест українського громадянства, — але чергове політичне шахрайство зробило Польщі рекламу на міжнародному ринку.

Майже на рік справа знов замовкла, аж перед новим черговим зібранням Ліги Націй польський уряд знов заговорив про те, що треба закласти

у Кракові, при тамтешньому польському університеті щось ніби українські високошкільні курси, т. зв. „Studium Ruthenum“¹⁾. Однак на зібранні Ліги Націй у вересні 1925 р. політики великих держав мали стільки клопоту з похоронами „Женевського протоколу“ та з підготуванням Львокарна, що на національні меншості не звернено ніякої уваги. Тому польський делегат не потребував говорити про український університет.

Після складення львокарнських договорів, що на їх основі Німеччина повинна була дістати постійне місце в Раді Ліги Націй, Польща виступила з домаганням, щоб також їй признати постійне місце в Раді Ліги Націй. В зв'язку з цим польський уряд на всякий випадок знов вивіз на міжнародний ринок фальшивий крам з маркою „заложення українського університету“.

Почалося знов з переговорів з групою українських професорів, що в першій хвилі погодилися на скликання польсько - української комісії, але швидко взяли свою згоду назад, побачивши, що їх знов втягнуто в шахрайську політичну гру.

І знов у французькій пресі (прим. „Correspondence Universelle“ з лютого 1926) появились похвальні статті для польського уряду, що мовляв наважився полагодити національне питання і нібито склав польсько - українську комісію, яка працює над заложенням українського університету в Кракові.

З того часу минуло чотири роки глухої мовчанки в справі української високої школи в Польщі²⁾. Аж тепер польський уряд висунув знов проєкт заложення Українського Інституту в Варшаві. Чи цей проєкт загине так само безславно, як його попередники, чи буде в будь - якій формі зреалізований, — в кожному разі заслуговують на увагу ті політичні мотиви, що його тепер знову зродили.

III

Попередні польські проєкти мали на меті розкласти „єдиний“ до деякого часу протипольський фронт українського населення Галичини та у краю, як і на еміграції (тому переговори з українськими професорами в Празі), підготувати визнання східних кордонів Польщі (зокрема польської суверенності над Галичиною) на антантським ґрунті, заспокоїти західно - європейську „громадську думку“ щодо стану „української меншості“ в Польщі і так ліквідувати міжнародний характер українського питання в Польщі на західно - європейському міжнародньому фронті.

Відтоді обставини змінилися. Поглибилася соціальна диференціяція, загострилася класова боротьба серед зах. - укр. суспільства. Єдиний протипольський фронт українських дрібно-буржуазних партій розпався. Страх перед радянським ладом, класова ненависть до соціалістичної України штовхає частину на шлях відмовлення від своїх національних позицій, більш приковує до польської державності і витворює угодові настрої. На цьому ґрунті настає ще тісніше зближення між галицькими фашистівськими групами та УНР - івською еміграцією. Виробляється спільна плятформа буржуазної „соборності“, що, звернена фронтом проти Радянської України,

¹⁾ Русинські курси.

²⁾ Тільки радянський „Весь Мир“ („Всемирный политический, экономический и финансовый справочник“, издание третье, Москва 1928) дався зловити на польську рекламу і помістив відомість, що в Кракові знаходиться український університет (ст. 748).

неминуче мусить бути польонофільська. З другого боку, зростають радянські настрої серед широких мас робітництва, малоземельного й безземельного селянства та зв'язаної з цими масами трудової інтелігенції,—ці маси бачать в Радянській Україні свою батьківщину і в об'єднанні з нею вбачають єдиний шлях повного національного й соціального визволення. Міцнішають культурні зв'язки з Радянською Україною, що зазначилося між ін. обранням галицьких учених в члени ВУАН. Величезний культурний і господарський зріст Рад. країни притягає до себе увагу ширших верств населення Західної України. Все це загострює боротьбу табору непримиренного в відношенні до Польщі й табору протирадянського, що шукає підтримки фашистівської Польщі.

Цей розпад різко зазначився з приводу викриття СВУ: протирадянський фашистівський табір прийняв справу СВУ за свою справу і продемонстрував нападом на Радянське консульство, на що маси робітництва й селянства і зв'язаної з трудовими верствами населення інтелігенції Західної України відповіли масовими демонстраціями симпатії Радянській Україні й протестів проти контр-революційно-угодовського табору.

Характерна подробиця: галицькі члени ВУАН дістали польські паспорти на листопадovu сесію ВУАН з умовою, що вони не братимуть участі у ніяких політичних маніфестаціях. Коли мати на увазі, що сесія ВУАН відбувалася під враженням викриття СВУ, то не важко розшифрувати які політичні маніфестації мав на увазі польський уряд.

Це — ті обставини, серед яких зроджується проєкт Українського Інституту в Варшаві. Протирадянський табір протестує „проти переслідування української культури“ на Радянській Україні,—треба скористати з цього й утворити „огнище української культури“ в столиці Польщі. Об'єднання західно-українських угодових елементів з УНР-івськими емігрантами дасть цьому „огнищу“ декорацію „соборности“. Характерно, що вже при переговорах з українськими професорами в 1924-26 р.р. головну зрадницьку роль посередника між польським урядом та ними грав колишній УНР-івський посол у Берліні ганебної слави „професор“ Роман Смаль-Стоцький, що саме підчас цього посередництва перейшов з Українського університету у Празі до Варшавського університету. Згодом перейшов туди ж визначний петлюрівський активіст, близький до польських кругів Олександр Лотоцький. Коли додати ще кілька осіб як з УНР-івської еміграції так і з Галичини, що не могли діждати заложення українського університету й перейшли до Варшавського університету, то є вже „науковий осередок“, зацікавлений в утворенні Українського Інституту в Варшаві. Ясна річ, між домаганням заложення українського університету у Львові і проєктом Українського Інституту в Варшаві така основна різниця, що польський уряд не може сподіватися на прихильне прийняття цього проєкту навіть буржуазними українськими партіями. І тому власне він вибирає момент, коли вони кричать про „переслідування української культури“ на Радянській Україні: Хочете мати „огнище української культури“ поза радянськими кордонами, беріть те, що вам дає великодушна Польща! Пощо вам тягнутися до ВУАН, що стогне „в більшовицькому ярмі“,—коли можете мати в столиці Польщі „всеукраїнське огнище науки і культури“!

З таких мотивів зродився проєкт Українського Інституту в Варшаві, є він надуманий як український протирадянський центр.

Що тут справа у протирадянській політиці, а не в заспокоєнні культурно-наукових потреб західно-українського громадянства, свідчать про це не тільки вище зазначені обставини, в яких цей проєкт зродився,

але також об'єктивна оцінка самого проєкту на тлі правового стану українського населення в Польщі.

Поперше: чому Інститут повинен бути у Варшаві, а не в культурному центрі західньо - українських земель, у Львові, — чому він не сміє черпати соків з рідної землі, а працювати н а з а с л а н н ю, в польській столиці?

Подруге: Високо - шкільні й наукові установи є тільки тоді життєздатні, коли вони виростають з життєвих потреб. Вони є з одного боку завершення цілої національної культури, з другого — місце виробництва культурних цінностей для щоденних потреб широких мас. Польський уряд скасував українські народні і середні школи, викинув українську мову з урядових і громадянських установ, насаджує на українській землі польську колонізацію, — словом усіма засобами йде на винищення українського народу та спольщення української землі. Хто повірить, що уряд, що веде таку політику, може справді поважно думати про заложення української високої школи чи наукової установи? Як це вміщається в рямці його протиукраїнської політики? Очевидно ніяк! Якби навіть польський уряд справді здійснив свій проєкт, то в умовах загальної протиукраїнської політики Український Інститут може бути тільки пародією високої школи чи наукової установи, виключно політичним знаряддям для УНР - івських недобитків та західньо - українських угодівців.

Таким чином проєкт Українського Інституту в Варшаві треба визначити як показчик збільшення протирадянської активності польського уряду на тлі поділу західньо - українського суспільства. На цю протирадянську активність широкі народні маси поневоленої Західної України, що незабаром святкуватимуть 10 - річчя Радянської Галичини, відповідають демонстраціями своїх симпатій і змагання до ще тіснішого національно - культурного єднання з Радянською Україною і ще сильнішим змаганням до визволення з ярма шляхетсько - буржуазної Польщі.

Сторінка з історії „українського питання“

І

Вибори до четвертої державної думи на катеринославщині збіглися з моментом великого пожвавлення кам'яно - вугільної, залізорудної, металургійної, і металообробної промисловости на півдні Росії. Нарікання промисловців на те, що „горнопромышленники платят, а дворянство представляет“ не осталися голосом, що волає в пустелі. Царський уряд купив собі розмірний спокій після 1905 року, міцно спершись на землевласників і буржуазію—торгову й промислову. Він кинув в панські економії десятки тисяч озброєних стражників, щоб оборонити землевласників від селян і тисячі військових частин в завідські, рудничні й фабричні села, щоб оборонити гірнопромисловців від натиску пролетаріату. Але апетит прибуває під час їди. Криза промисловости, що почалася ще на початку дев'ятсотих років, сильно була по кишені гірнопромисловців. Уряд, попавши в фінансовий скрут, через своє нерозумне господарювання і втрату закордонного кредиту, мусів зменшити замовлення державні, і наші катеринославські заводи, як заводи катеринославщини взагалі, працювали з великими перервами, а деякі зовсім позапиналися. Це знов же вплинуло не тільки на видобуток залізної руди, але й на кам'яновугільні діла. Гірнопромисловці зняли галас. Треба було до їх нарікань дослухатися, бо це був один із китів царського самодержавства. І от роблять нові позички на найтяжчих умовах, і починається нова роздача державних замовлень. Цю свою „повинність“ перед нашою південною буржуазією виконав ще Столипін, що звернув увагу на „тяжкий“ стан південної металургійної промисловости і створив для того спеціальну комісію.

Гірнопромисловці не хотіли дурно „платити“, і царський уряд мусів кинути в їхню ненаситну пащу кількамільйонові замовлення і пристосувати цілий ряд законів і установ до потреб гірнопромисловців.

Гірнопромисловці не дрімали взагалі. Всупереч протестам, що знялися звідусіль, всупереч гострому протестові і катеринославського губерньського і багатьох повітових земств, катеринославської міської думи, катеринославських членів державної думи, гірнопромисловцям все ж пощастило в тій чи цій формі організувати цілий ряд синдикатів і трестів в Росії і за її межами. Це дало змогу гірнопромисловцям впливати на збільшення цін за фабрики свого виробу і обдирати народню масу. Зближення з закордонними промисловцями включило гірничу промисловість півдня Росії в орбіту світової промисловости, і наші заводи почали працювати на Італію, Ірландію і навіть Південну Америку.

Все це дуже оживило нашу гірничу промисловість в 1909-1910 роках. На заводах, руднях починається пожвавлення, що дуже нагадує період розцвіту південної промисловости — дев'ятдесяті роки 19-го століття. Попит на робітничу силу з'являється надзвичайний. Всі, хто недавно тікав

назад додому, в центральні губернії Росії від безробіття, що потягло за собою навіть масові адміністративні вислання, всі ті поверталися назад до варстатів і до рудень. Одночасно відсоток місцевої людности, що обслуговує місцеву промисловість, дуже збільшується. Катеринослав і катеринославщина знов стають великим промисловим і робітничим центром. Обі сторони знов стають одна проти одної, класові суперечності воскресають так само гостро, як колись. Хоча всі професійні спілки були на той час розбиті, а партійні організації поховалися в глибоке підпілля, але хвилювання робітничої маси дає новий імпульс робітничим організаціям. Робітнича маса випростовує свої члени і це життя передається й партійним робітникам, що залишилися від розгрому. Загальний настрій передається й інтелігенції радикальній і ліберальній.

Все це створює для виборів до четвертої державної думи обставини, зовсім не подібні на умови, в яких прийшла на світ третя пансько - купецька державна дума. На першому місці фігурували у нас на катеринославщині крайні праві, яких повсякчасні сварки і недисциплінованість розколола на дві групи: „Союз русского народа“ и „Национальный союз“. Потім ішли октябристи, що гордо носили своє ім'я, але остаточно забули межу, яка відрізняла їх від націоналістів і від „союзників“ чистої масти. Після деяких суперечок всі ці три організації уложили бльок і погодилися про своїх кандидатів. Перед самими виборами між ними пробігла чорна кішка, і октябристи виставили окремий список своїх кандидатів — неймовірну мішанину з відомого професора Яворницького, колишнього попечителя казанської округи Алексєєнко, Михайла Родзянко з невідомим нікому земським начальником Папчинським і німцем колоністом — Бергманом. Для „народности“ вони додали якогось безпартійного селянина, що мав величезний земельний маєток в Маріупільському повіті, Макогона.

Та сама історія сталася з націоналістами і союзниками, що виставили таких дикунів, як інженер Булацель і колишній член третьої державної думи — Образцов.

Щодо ліберальної і радикальної інтелігенції, що йшла на передвиборчу і виборчу кампанію під прапором „поступовців“, то вони мали бльок з місцевою українською інтелігенцією. На кандидатів вони виставили ліберального земця Карпова, видавця ліберальної газети „Южная Заря“ Гезе, інженера Нікітіна і відомого присяжного повіреного, що часто виступав у політичних процесах, оборонця Шмідта, депутата 3 - ої державної думи Александрова. Всі ці особи так чи інакше орієнтувалися хто з правого боку, а хто з лівого, на кадетів. Щодо п'ятого кандидата, літератора і журналіста Н. Бикова, то він являв своєрідну постать, трохи чудну мішанину радикала з народнім соціалізмом.

Соціал - демократи виступали певна річ, самостійно і виставили на свого кандидата Григорія Івановича Петровського.

II

Не вдаючись в докладну аналіз українського руху на катеринославщині, ми обмежимося на констатуванні того факту, що в період поживавлення гірської промисловости на катеринославщині і в момент виборчої кампанії до четвертої державної думи українці і українські організації являли ледве помітну силу. Поживавлення в пролетарських українських масах, агітаційна робота, що почали українські соціал - демократи, передалися також ліберальній й радикальній українській інтелігенції. Остання старається пройти в земські установи і розгортає велику культурно - просвітню

роботу. По всіх більших міських і сільських пунктах катеринославщини з'являються відділи „Просвіти“, які приваблюють до себе не тільки молодь. Одночасно вся інтелігенція розгортає широку роботу, щоб насадити сільсько-господарські і споживчі кооперативи, яких 1912 року було вже понад сотню. В самому Катеринославі українці створили дуже великий кооператив „Народня Торговля“, а потім, трохи пізніше, велику „Спілку споживчих товариств“, (Сп о ж и в а ч), який почав обслуговувати всі сільські споживчі товариства. Таку ж енергійну роботу вкладали в справу створення сільських кредитних товариств, з яких виріс „Союз дрібного кредиту“.

Була спроба також і українського видавництва. Звичайно, ця спроба не могла набути великих розмірів, але дещо все ж пощастило зробити. З 1911 року в Катеринославі починає виходити двохтижневий орган українською мовою „Дніпрові хвилі“, спочатку за редакцією Котова, а згодом — Павловського. За фактичного редактора був учитель місцевої комерційної школи і науковий дослідник української старовини — Дорошенко, що згодом опинився одним з міністрів одного з незчисленних міністерств Петлюри. В цім українським органі був досить багатий інформаційний матеріал про діяльність всіх установ, де служили українці: відділів „Просвіти“, споживчих і кредитових товариств тощо. Щодо керівничої частини журналу, то вона була дуже слаба і погано відбивала погляди ліберальної і радикальної української інтелігенції катеринославщини, що заснувала журнал. Здебільшого це були передові статті, які мали відбивати напади російських і українських чорносотенців на права українців на свою школу, на свою мову, на своє письменство і на свої культурно-просвітні установи. Найзавзятіше боровся журнал за право української мови в народній школі і низових сільських установах. Потім журнал був сповнений статтів з історії України і її старовини. Деякі статті, наприклад, Яворницького, вийшли потім окремою брошурою. Певна річ, „Дніпрові хвилі“ багато місця віддавали і думським виборам і тому, як ставляться кандидати в думу до українського питання. Дуже цікава з цього погляду передова стаття в № 17 журналу. Журнал одверто висловлюється, що його цікавлять вибори з становища інтересів української національної справи. Ці інтереси, як каже журнал, полягають не в якомось політичнім сепаратизмі, „про який брешуть наші вороги, а в тім, щоб добути українському народові перш за все змогу діставати освіту своєю рідною мовою і взагалі в тім, щоб добути право існування цій мові по всіх галузях громадського життя. Головне нещастя українського народу — то його темрява, його культурна відсталість, а від того його безпорадність і безпросвітність. Боротися з цим лихом можна тільки одним способом: зробити народню освіту національною, підняти його національну гідність, щоб „хохол“ почував себе людиною, членом нації, яка хоче жити самобутнім життям, а не тягтися в хвості за іншими. Аж тоді може український нарід стати освіченим і культурним, аж тоді він зможе боротись за краще майбутнє“. Підходячи з цього погляду до всіх катеринославських організацій, що виступали на виборах, журнал негативно ставиться до союзників і націоналістів. Вони заперечують існування українського народу, української мови і в своїм органі „Русская Правда“¹⁾ систематично обмовляють українство і українців. І взагалі вони сіють національний розбрат і проповідують пригноблення всіх народностей Росії одною великодержавною нацією.

¹⁾ „Русская Правда“ — орган усіх катеринославських ретроградів — видавалася з 1906 по 1919 рік коштом чорносотенного земства і союзних організацій. Октябристи не соромилися брати участь у цім органі.

Так само негативно „Дніпрові хвилі“ ставляться до катеринославської групи октябристів. Її поперше не дурно називають „партією пропащої грамоти“, цебто партією, що цілком забула про маніфест 17 жовтня. Щодо ставлення октябристів до українського питання, то в 3-й думі вони висловилися проти законопроекту про навчання українських дітей рідною мовою. Це дає українцям певність, що і в 4-й думі октябристи виступлять проти української справи, хоч вони виставили на кандидатів кілька українських імен.

Певна річ, орган ліберальної і радикальної української інтелігенції дуже прихильно ставиться до групи катеринославських поступовців, з якими українці увійшли в бльок.

„Дніпрові хвилі“ висловлюють непохитну певність, що ця група в державній думі буде боронити і обставати за українські національні вимоги. При тім журнал посилається на статтю кандидата групи поступовців лівого кадета Александрова, який в кадетському органі, між іншим, писав: „Конче треба видати закони, які забезпечували б право кожної нації на самоозначення“. В тім самім органі катеринославських кадетів редакція коментувала плятформу поступової групи в тім розумінні що вона „перш за все буде домагатися права навчання в початковій школі материнською мовою, а щодо української мови, якою розмовляє вся корінна сільська людність на катеринославщині, то вона має бути допущена і в місцевому суді і в інших низових організаціях“¹⁾.

Журнал ще раз стверджує, що між українцями (треба мати на увазі, що під цим словом розумілося ліберальну і радикальну інтелігенцію) і катеринославськими поступовцями відбулася угода, за якою українці обіцяли підтримувати кандидатури поступовців з умовою, що вони будуть боронити в державній думі національних інтересів українського народу.

„Дніпрові хвилі“ ухопилися за цю тему. Цілий ряд дальших номерів знов присвячений питанню про ставлення катеринославських депутатів до української справи. 18-го жовтня відбулися вибори депутатів. В номері від 14-го листопада журнал містить велику статтю про ставлення депутатів катеринославщини до українського питання. В цій статті вперше згадується ім'я тов. Петровського і, що дуже характерно для журналу, аж в кінці статті. Журнал найбільше цікавить ставлення кандидата бльоку поступовців і українців. Його дуже турбує той факт, що плятформа бльоку, куди був включений пункт про українську мову в початковій школі і судових та адміністративних установах, які обслуговують українську людність, не була видрукувана в кадетській газеті „Южная зоря“. „Дніпрові хвилі“ не обминають і того факту, що вибраний в думу від поступовців і українців Александров жодним словом не обмовився на передвиборчих зборах про українське питання. Журнал нагадує Александрову, що на приватних нарадах і розмовах українців з Александровим він себе виставляв за прихильника цілковитої волі національного розвитку українського народу. Всі нагілки проти української мови і проти українського руху Александров на цих приватних розмовах називав і шкідливими і непотрібними, бо однаково знищити національну мову не зможе жодна влада. Словом, в своїх розмовах Александров категорично заявляв, що має за свій обов'язок боронити в думі інтересів української мови, як одного з потужних знарядь для культурного розвитку українського народу. Журнал нагадує і про другого ставленика групи поступовців — новомосковського міського голову Філатова, який теж обіщав боронити в думі прав української мови.

¹⁾ „Южная зоря“ 1912 рік, №№ 1884 і 1885.

Кінець статті, як ми вже зазначили, присвячений Г. І. Петровському. Цей кінець такий: „Дуже яскраво і в категоричній формі виявив своє ставлення до українського питання депутат від робітничої курії — Петровський. Хутко після виборів до Петровського з'явилася депутація від робітників-українців катеринославських і нижньодніпровських заводів і передала йому наказ, в яким були перелічені всі культурно-національні українські вимоги. Петровський цілком погодився з усіма думками цього наказу і обіщав заявити про них з думської трибуни. Він сказав, що ці думки цілком збігаються з його власними: він тримається того погляду, що аж тоді пролетаріят досягне повного суспільного розвитку, коли він буде мати змогу розвивати свою національну культуру і не буде знати ніяких утисків проти своєї мови.

Петровський обіщав стояти перш за все за запровадження в школі навчання рідною мовою і за найширше уживання української мови по всіх адміністративних установах України.“¹⁾

III

Минув 1912 рік, настав 1913 - й. Ще не обмірковували в державній думі розпису, який звичайно давав привід усім партіям висловити основні тези своєї платформи і їх ставлення до сумної російської дійсності. Іншого приводу і взагалі інших умов, в яких катеринославські депутати, що взяли на себе певні зобов'язання перед українцями, могли б виступити в українській справі — не було, і проте „Дніпрові хвилі“ виявляють велику нетерплячку і гостре незадоволення проти депутатів з катеринославщини. В номері журналу від 1 лютого 1913 року уміщена гостра стаття Задніпрянця під ущіпливим заголовком „Слова й діла“. Підкресливши активну участь, яку українці брали в виборчій кампанії, автор прихильно цитує думку харківського українського журналу „Сніп“, який категорично висловився проти всякого бльоку українців з якиминибудь партіями і за самостійний виступ українців. Катеринославські українці віддали свої голоси представникам інших організацій, які обіщали виступити в думі на захист українських вимог, а тимчасом вони своєї обіцянки не додержали.

Найкурйозніше, що головні вихватки статті скеровані проти Г. І. Петровського, який, певна річ, нічого спільного не мав з тими угрупованнями, що стояли за журналом. А тим часом от які гострі рядки є в статті: „Робітники катеринославщини віддали свої голоси робітничому кандидатові Петровському, соціал-демократові, при чім частина свідомих робітників українців дала йому наказ, в яким були зазначені в числі інших і культурно-національні потреби українців. Товариш Петровський прийняв наказа дуже прихильно, пообіцявши прочитати його з думської трибуни і, коли можна буде, оголосити в пресі. Потім він просив надсилати всілякі відомості, що стосуються до українських справ, щоб можна було мати на похваті матеріал. Багато ще гарних слів говорив Петровський українським робітникам, і останні, випроважуючи його в думу, привітно розпрощалися з ним, певні того, що він нарешті українську справу винесе на думську трибуну. Вони були певні, що про невідкладні й пекучі українські потреби дізнається громадянство цілої держави, що народній заступник від робітників, який жив в самій гущі українців, добре знає, як живе український нарід і яка потрібна йому в школі рідна мова, яка вона йому потрібна в суді, в церкві, щоб мати змогу розвиватись, як всі культурні народи світу“.

¹⁾ „Дніпрові хвилі“ 1912 рік № 20 і 21. Див. статтю „Депутати до думи од катеринославщини про українську справу“.

„Але, як видно, пан депутат надавав обіцянок більше, ніж він їх міг дотримати. Зібралася державна дума. Минув деякий час, а українська справа не рушилася з місця в думі. Ну, думають собі катеринославські робітники та українці, мабуть не наладилася ще робота, мабуть, тов. Петровський готує ґрунт між депутатами, щоб згодом поставити українське питання на цілу широчінь.

„Коли різдвяними канікулами Петровський заглянув до Катеринослава, українські робітники нетерпляче ждали тої години, коли вони дістануть змогу побачитися з своїм обранцем. Настала ця година. Тільки не на радість українцям. Тов. Петровський на питання українців про справу з їх наказом, відказав, що соціаль - демократична фракція державної думи витратила 18 годин на розгляд і обміркування цього наказу і прийшла до висновку, що зняти питання про українські справи в думі передчасно, що фракція має діла далеко більшої ваги, а українські, додав він, діла, впливуть самі собою, коли настане слухний час. Посувайте самі свою справу — сказав на прощання тов. Петровський своїм виборцям робітникам - українцям — і коли чогонебудь діб'єтесь, тоді може і соціаль - демократична фракція знайде змогу звернути увагу на вашу справу.

„Одно слово, з відповіді шановного депутата від робітників не тільки робітники - українці катеринославщини, але й ціле українське громадянство ще раз може ясно побачити, що надії можна покладати не на того, хто, як добра людина, може за нас поклопотатися. Надіятися можна тільки на свої власні сили. Виходить і справді, що всякі спілки з „общероссами“ не доведуть ні до чого доти, доки українство не буде великою силою, з якою доведеться числитися і поступовцям“¹⁾.

IV

Чи треба говорити про те, що „Дніпрові хвилі“ не тільки забігли наперед, але й дещо вигадали від себе. Певна річ, що розмова Петровського з робітниками - українцями, коли відбувалася в Катеринославі, то вона зовсім не була подібна на те, що подав катеринославський журнал. Певна річ, що сенсаційний факт, який вигадав журнал, або хтонебудь з його ліберальних кореспондентів, підхопила українська ліберальна преса. Між іншим, стаття Задніпрянця була передрукована в другому числі українського журналу „Украинская жизнь“.

Журнал потрапив до тов. Петровського і викликав з його боку заперечення. В № 75 „Правди“ (від 30 - го березня 1913 року ст. ст.) з'явився його лист „К товаришам украинцам“, в якому тов. Петровський писав:

„Товариші, під час виборів до державної думи разом з іншими наказами я одержав і наказ від катеринославських товаришів.

Щоб краще виконати цей наказ, я звернувся до декого з т.т. українців в Петербурзі і вже маю від них частину потрібного матеріалу. Але для виступів з трибуни державної думи цього матеріалу не досить. Ця затримка потягла за собою неправдиві твердження в № 2 „Украинской Жизни“, нібито слово й діло у соціаль - демократів розходяться.

Я вже відзначав в увагах до статті про Ягеллу в № 58 „Правди“, яка справедлива думка, що в соціаль - демократів „слово й діло“ йдуть разом.

Цим своїм листом я звертаюсь до всіх товаришів українців і нагадую, що робота депутата державної думи може йти добре тільки при постійній допомозі від зацікавленої частини людності.

¹⁾ „Дніпрові хвилі“ 1913 р. № 3. Стаття „Слова і діла“ Задніпрянця.

Ця допомога повинна між іншим виявитися в повідомленнях про всі випадки національного пригноблення, в зазначенні джерел, в резолюціях і наказах, в пропонуванні особистих послуг підчас розгляду і використання надісланого матеріалу.

Сподіваюся, що т.т. українці докладуть усіх сил для того, щоб виступ у державній думі на їх оборону, був можливо солідно уґрунтований. Щождо наказу, то він не суперечить ні принципіві, ні тактиці соціально-демократії.

З товариським привітанням. Депутат Петровський“.

„Дніпрові хвилі“ передрукували цей лист, і все таки не втрималися від того, щоб не зауважити, ніби до неправдивих толкувань спричинилися слова самого ж Петровського. Журнал обіцяє допомогти в надсилці тов. Петровському відповідного матеріалу і іронічно кінчає свою замітку: „А там, пождемо - побачимо“.

V

Ждати довго не довелося. В травні 1913 року почалися дебати з приводу фінансового кошторису міністерства внутрішніх справ. Катеринославські депутати використали момент для того, щоб виявити своє ставлення до українського питання і розкрити ганебну картину національного гноблення. Чи треба говорити про те, що один з перших використав для того трибуну тов. Петровський, що сказав в засіданні державної думи 20 травня блискучу промову, яка цікава і сама по собі і тим, що вона приводить нас до самого коріння більшовицьких поглядів на національне і зокрема на українське питання. Славлетне своєю підлістю петербурзьке телеграфне агентство немилосердно перекручувало промови лівих депутатів державної думи. Ще частіше воно просто скривало від маси палкі промови її обранців, і замість довгих промов містило в циркулярах, які розсилали газетам, по кілька слів. Привілей мала тільки офіційна газета „Россія“, видавана на гроші секретного фонду: в додатках до цієї газети друковано повні стенографічні звіти державної думи. Але певна річ „Россію“ і повні стенографічні звіти читало не багато людей. Щождо „Правди“, де друковано цілком промови депутатів більшовицької фракції державної думи, то газету часто конфіскували, а в провінції просто забороняли її продавати. От чому блискуча промова тов. Петровського, що має виключний інтерес в історичному відношенні, мало відома, і ми тому передруковуємо її цілком з стенографічних звітів. Ось ця промова.

„Мені доручено кілька слів сказати, як до національного питання ставиться наша фракція і як до національного питання ставиться міністерство внутрішніх справ. Національне питання в Росії має дуже велику вагу; один з героїв державного перевороту 3-го червня і контр-революційної сучасної політики, Столипін, старався викинути, щоб прикрити всяке насильство і гноблення (гомін, дзвінок голови) уславлений національний прапор. Він створив партію націоналістів, які посідають досить помітне місце в теперішній чорній думі, і досі національна політика нашого уряду становить бойову програму. Але духом зловливого націоналізму перейнята не тільки політика нашого уряду: владущі експлуататорські класи теж повернули до того ж самого націоналізму. Про раду об'єднаного дворянства, цю бойову силу нашого уряду, нема чого й говорити, праві партії, включаючи сюди навіть (гомін, голова дзвонить) і октябристів, усі вітають всілякі заходи пригноблення проти народів фінського, єврейського, польського, українського, проти народів — татар, вірмен, проти киргизів і башкирів тощо. Ба й більше: подивіться на нашу опозицію, на партії ліберальної буржуазії — поступовців і кадетів, останніми часами й вони починають заражатися націоналізмом і то в найгіршому розумінні.

Цілком буде до речі, коли підчас обміркування кошторису міністерства внутрішніх справ, цього головного виразника офіційної національної політики, я зупинюся трохи на цім, як представник соціально-демократичного пролетаріату, і скажу, як до

цього ставляться свідомі робітники цілої Росії взагалі і зокрема соціал - демократи. Тим більше до речі зробити це, що я є представник пролетаріату одної із численних пригноблених народностей, яких гнобять і переслідують уряд. В катеринославській губернії знаходиться майже сім десятків, коли не більше, українського народу, офіційна мова називає їх малоросами. Ця народність терпить безкрайні утиски з боку владущих, нехай же поруч з ними, з урядом і представниками його, поруч з ними пролунає й голос представника пролетаріату, що розв'язує національне питання братерським єднанням трудящих усіх національностей в боротьбі проти всяких поміщиків і всякої буржуазії, байдуже до якої нації вони належать, в боротьбі проти всякого політичного порядку, коли можна так висловитися, що пригноблює всяку народність. В Росії — великоросів всього 43%, тобто менше як половина людності, а тим часом всю решту народу визнають за чужородців. Отже більшість людності в Росії не має права й можливості говорити рідною мовою і терпить безкрайне насильство й пригноблення. Яку мудру політику ведуть наші чорносотенці, якими повними пригорщами сіють тут ненависть і зневагу до себе. Росія належить до країн, де маємо найбільшу національну мішанину. Тепер нашому великороському націоналізмові і поміщицькому патріотизмові нема, здається, рівних в Європі і не тільки в Європі, але навіть у Азії. В цілому світі не знайти нічого гіршого, нічого ганебнішого за те, що роблять у нас з пригнобленими народностями. Ніде на землі нема такої дикої середньовікової установи, як межа єврейської осілості. Мільйони громадян засуджені на безправство, на гноблення, ціла держава тримається на бурливій знушанні, і вся політика цієї держави тільки цим переповнена. В цій клоаці розвивається всяке хабарництво, тільки на ґрунті цього огидного кріпацького порядку можуть виникати такі безсоромні страшні справи, як справа Бейліса. Панове з правого і націоналістичного табору, що боронять це неподобство і толкують про те, як вони пеклюються про культуру і поступ Росії, не можуть називатися інакше, як дикунами. Але крім середньовічних переслідувань євреїв, в варварській і дикій країні нашої переслідування рідної мови всіх націй становить ніби окреме завдання уряду, в тім числі переслідування мов слов'янських націй, як українська та польська. (Сафонов: слов'янських націй). Чорносотенці та їх лакеї називають Росію великою слов'янською державою може тільки тому, що в цій великій державі маємо найбільше пригноблення слов'янських народностей. Арешти, труси, штрафи, поліцейські переслідування за таємне навчання рідної мови (Сафонов: охранка), скажіть де ще це збереглося? Де це може бути в 20 - му віці? Це робиться в великій слов'янській державі, в Росії, робиться над слов'янськими націями. Яке велике свавільство і варварство, чим ви хвалитеся часто, панове. Це ж безперечно справді дуже сприяє тому, що польські, білоруські і інші „інородческие“ діти з молоком матері впили ненависть до великої гнобителки народів. Все це ви захищасте, панове. Аби українець об'явив, що лекція буде рідною українською мовою, то хоч в цій лекції не буде нічого політичного й злочинного, нічого незаконного, що лекцію все ж заборонять. Чому? Бо вона буде українською мовою. І не тільки лекція, панове, у мене тут кілька дрібних заміток, де за незрозуміле слово людей притягають до суду. Приміром в катеринославській губернії, якої я представник, досить було сказати українцеві „підштрикнув“, що значить „підколовав“, як суддя визнав, що він є свідок в намові, за що і були засуджені ті, котрих він виказав. Приміром, таке невинне явище, як музичне товариство в Полтаві; там поліцмайстер заборонив говорити рідною українською мовою; директор міргородської гімназії, передивляючись програму одного концерту, сказав, що коли буде сказане хоч одне слово „дурацькою“ українською мовою й діалектом, то не буде жодного учня на цім концерті. В лебединській хлоп'ячій гімназії директор теж забороняє говорити українською мовою. На одній лекції, коли один учень обмовився українською мовою, доводячи якусь альгебраїчну теорему, йому поставили двійку. Може ви скажете, що це дрібниця? Але ви знаєте, скільки через ті двійки у нас в середніх школах молодих людей кінчає свою кар'єру, ви знаєте, скільки молоді загинуло через цю бузுவірську політику й переслідування, що ви бороните. Коли ми говоримо це перед вами, ми ніколи не думаємо, щоб вас можна було переконати, припинити ці переслідування, ми думаємо, що освітлюючи такі факти в країні, ми об'єднуємо в ній всіх пригноблених для протесту проти вас і для боротьби. Закривається український клуб тільки тому, що там знайшли книги, які були пропущені через кордон. Нарешті, директор міргородської гімназії зробив оголошення, в яких суворо забороняє змовити хоч одне слово українською мовою. Ми дістаємо багато наказів і прозьб, щоб ці факти освітити, який дикий цей гніт, і ці факти являються сюди не тому, що вони випадково попадають в котрусь газету, а ми дістаємо цілі накази від студентів петербурзьких, московських, харківських, київських, від цілих народностей. Нарешті полтавський губернатор не може затвердити Щербаківського в посаді завідувача етнографічного музею тільки тому, що він український діяч.

Не дурно, панове, ми живемо в великій слов'янській державі, коли рідні нам нації не мають можливості говорити своєю мовою. А тим часом піввіка тому, коли тяжко гноблена Польща мусіла повстати проти гнобителів, сам уряд випускав відозви до селян українців тою самою мовою, яку він сам тепер переслідує. Це навчальний випадок, бо він показує, якими способами можна нагадати російським поміщикам про слов'янські мови, що вони забули. Тимчасом, коли всі цивілізовані нації світу змагаються одна з другою на полі народньої освіти, цього одинокого поступового способу урятувати країну від руїни, гниття й розпаду, в Росії переслідування письменности і переслідування слов'янських націй в обсягу освіти рідною мовою набирає справді нечуваних розмірів. Українські і польські селяни, яких неписьменність зберігається штучно, — я взяв офіційні дані „Ежегодника Росии“ за 1910 рік, видані міністерством внутрішніх справ, що його кошторис вам пропонують ствердити, — ці дані кажуть, що в Європейській Росії відсоток письменної людности, не лічаючи дітей до 9 років, становить всього 30% — це менше половини того, що маємо в найвідсталішій європейській країні — Австрії. Але, панове, коли страшна і рабська ганебна взагалі російська неписьменність, яку охороняє і плекає наш уряд, то вона ще страшніша на Україні.

Я взяв сім чисто українських губернь, цебто губернь, де українська людність становить дві третини всієї людности: це губернії: полтавська, подільська, харківська, київська, волинська, катеринославська і чернігівська. І що ж виявилось? — В жодній з цих губернь письменність не досягає і тої пересічної російської цифри, яку я сказав: в катеринославській губернії всього 29% письменної людности, а потім письменність спускається в решті губернь до 20%. От ті точні дані, взяті з урядового органу про те, до якої руїни й здичавіння веде наш уряд слов'янські нації великої слов'янської держави.

Отже, панове, я вам давав дані про відсоток письменности українців з „Ежегодника“ міністерства внутрішніх справ 1910 року. Це не якінебудь приватні досліді і вони об'єктивні для вас.

Але от я повинен вам сказати, що дослід 1652 року архidiaкона Павла Алепського про освіту тоді на Україні говорить, що майже всі домашні, не тільки чоловіки, а й жінки і дочкі уміють читати, — перепис 1740 року і 1748 року показує, що в 7 полках гетьманщини — полтавської та чернігівської губернії — на 1094 села припадало 866 шкіл з українською мовою навчання, одна школа припадала на 746 душ. 1804 року видано указ про заборону вчитися українською мовою. Наслідки національного гноблення будуть виявлятися далі. Перепис 1897 року показав, що найнеписьменніший народ Росії — українці: це було 1897 року і тоді виходило на 100 душ людности 13 письменних; тимчасом, панове, за 9 років зібрано доходу з України 3.500.000 карбованців, навіть трохи більше, вернулося назад на всілякі видатки 1.760.000 карб. Спитаймося, панове, на що ж пішла половина тих сум, що були зібрані в Україні? Пан голова бюджетної комісії в своїй промові по бюджету сказав, що величезна сума нашого бюджету, понад 3.000.000.000 збирається здебільшого з найбільшого народу, це, може, з куріння махорки, з цигарок, як він висловився, і подібних продуктів, які споживає нижча кляса, — саме з цих копійок складається такий бюджет. Разом з тим голова бюджетної комісії каже: тимчасом особиста безпечність і масткова не можна сказати, щоб була в доброму стані. На що він натякав, чи не натякав він на те, що в нас мало поліції, що треба її більше, більше агентів, більше в'язниць, він не сказав певно. І такий ліберальний лепет, певна річ, не показує, що він справді стоїть за ті самі маси, які створюють величезні суми на непродукційні видатки нашого уряду. Панове, негри північної Америки в великій вільній республіці стоять далеко нижче в освіті, ніж білі в тій самій Америці: тимчасом як серед білих неписьменних всього 6%, серед негрів неписьменних 44%. Політика міністерства внутрішніх справ політика панів Маркових і Пуришкевичів в Росії досі тримає слов'янського християнина в незмірно більшому здичавінні, як тримають негрів в Америці. Які щасливі негри в вільній країні, і які нещасні, пригноблені ті слов'яни, що живуть в великій слов'янській державі. Щодо поляків, панове, то досі ще не збита заява, яку вони зробили в третій державній думі, що в Варшаві 1828 року було багато більше шкіл, як рівняти до числа людности, ніж 1900 року. Ось які чудові наслідки розгрому культури і здичавіння, того варварства, яке чинить міністерство внутрішніх справ в національним питанні. Мені тільки неясно було, коли депутат Мацієвич говорив вам і хотів популяризувати і розказати, що таке єзуїт; ми знаємо, що таке єзуїт. Єзуїти це були ченці в середні віки, назва ця виникла від ордену послідовників Ісуса Христа, але ми також знаємо, що за ними збереглася добра репутація, коли цей єзуїтизм переслідував вільні думки, вільну віру в середні віки; найбільше ці єзуїти виявляли свою діяльність в славетній святій інквізиції, коли всякий, хто мислив інакше, підпадав авто-да-фе; з благословенства цих самих єзуїтів та ченців палили на

огнищах „без пролиття крові“ тих, котрі не так вірили, не так думали, як хотілося цим сзуїтам або тому самому чернечому стану, який мав тоді владу. Але він не тільки протестує тепер проти релігійного гноблення, яке чинить над ними наш уряд, він також протестує проти національного гноблення. Але, панове польські депутати, якою мірою міряєте, такою і вам відмірять. Коли ви дозволяєте у себе переслідувати євреїв, то як смієте протестувати проти гноблення мас. Ви посягли вітер, то жніть тепер бурю. Ваше гноблення і остання уставка нагірка на євреїв в цілому польському краї доводять вашу близькість до наших гнобителів. Ваше гноблення, панове, також відчувається в Галичині над галицькими українцями і тому заяви протесту були б тоді справді щирі і мали б силу, якби ви, панове, ви, польські депутати, зреклися того націоналізму, яким ви гоните і переслідуете євреїв та українців у своїй країні. Те, що стосується, до сзуїтизму католицького, що так яскраво виявляється і нині в Західній Європі, де католицизм стоїть разом з багатими і гнобителями найбідніших клас, все те, що стосується до нього, в обсягу переслідування всіх, хто інакше мислить, все це стосується, панове, і до нашого духівництва. Хіба наше духівництво не такими самими майже способами переслідує сектантів? І от, коли тут священник Гепецький розповідає про те, що йому священники й старости надіслали наказ і посланіє про те, щоб там зберегти все, як єсть тепер, коли б отець Гепецький сказав, що це йому прислала людність, то це була б інша річ, та коли він як раз дістає від зацікавлених в пригнобленні національностей і релігійних вірувань інших людей, дістає цей наказ саме від них, то це не може бути доказом справедливості тої політики, яку підтримує отець Гепецький. А те, що наші товариші з нашої фракції повірять вам, що ви справді розвиваєте дурман для народу та морочите йому голову і не даєте йому справедливого поняття про братерство і справжню науку Христову, то це теж правда, і тому правда, що тоді ваші представники священники сиділи б з бідним населенням, а ви ж сидите з панами, з багачами, з буржуазією, але вас нема серед правдивих представників пролетарів і селянства (голос з правого боку: а в селах?). І в селі ваша діяльність тільки в тім, щоб забити і заглушити свідомість селянської маси в одержанню потрібної їй землі. Панове, хто з вас стояв за те, щоб скоріше наділити селян землею? (К р у п е н с ь к и й: „киньте, це старе“.). Старе, але вічно нове; коли голодують наші селяни — 20 мільйонів, 30 мільйонів, — це гасло неодмінного наділення селян землею, ці слова ніколи не будуть старі.

Політика міністерства внутрішніх справ в переслідуванні всіх національностей особливо виявляється щодо національностей слов'янських, хоч здається вони не чужородці, расою і мовою споріднені з нами, а тимчасом їх утискають. От, панове, наприклад похорони Кочубинського в Чернігові. Редактор семінарії заборонив семинаристам співати на похоронах. Здається, що тут злочинного? Далі поліцмайстер заявив, що вінків нести перед домовиною не дозволить. Тут ви бачите єднання духовної влади з поліційною, і це кожен крок російської дійсності потверджує, і вам, панове, не зречтисся цього. Але було б неправдою, було б несправедливо, коли б я, говорячи про політику міністерства внутрішніх справ в національному питанні, обминув мовчки ту ідею підтримку, яку дають нашому чорносотенному урядові деякі конституційні демократи. Це Струве з „Руської Мислі“ і „Молви“ з компанії, панове Пуришкевичі і Маркови, разом з їх клясою і бюрократією, провадять активну боротьбу за пригноблення більшості населення Росії. Ця варварська політика нікого вже не одурить, погроми були і залишаються тим ганебним стовпом, до якого прикована, панове, ваша політика в національним питанні. (К р у п е н с ь к и й 1 - й: чудово). Панове ідейні вожді-кадети дурять нарід свій в дуже поширеній ліберально-буржуазній пресі (К р у п е н с ь к и й 1 - й: браво, він сказав, що кадети дурять нарід; гомін, голова дзвонить). Називаючись демократами, вони захищають ідею пануючої нації (гомін з правого боку, голова дзвонить). От проти цього обману демократії взагалі і пролетарської демократії особливо, треба гостро протестувати і остерегти країну. Українці, бачите, не мають права на рідну мову ні в середній, ні в нижчій школі, ні в земстві, ні в сеймі. Політичні діячі, що договорилися до цього — просто льокаї чорносотенців (К р у п е н с ь к и й 1 - й: ой, як погано, голос з правого боку: не парламентський вислів) і серед послідовних чорносотенців варті тільки зневаги. (К р у п е н с ь к и й 1 - й: це так написано?), бо поняття „демократія“ включає в собі, безумовно, визнання повної рівноправності націй. Наші поступовці і октябристи разом з правими недавно ще намовляли і старалися втягти нас у війну з Австрією. Але, панове, я повинен вам сказати, що в Австрії більшість населення складається з слов'ян. Потім там з 1867 року існує конституція і забезпечені основи політичної волі. Ви також знаєте, панове, що в Австрії немає таких зубрів, яких ви вчора бачили тут, що сумують за панщиною, що одкидають право на самоврядування в земствах, і нема таких, котрі заперечували б право навіть на автономію сейма. В Австрії, панове, не існує ганебної межі європейської

осілости. В Австрії, панове, існує загальне виборче право, проти якого для російських селян так страшено протестував священник Філоненко і проти якого, панове, всі депутати в рясах голосували. (С а ф о н о в: ми не в рясах, а протестуємо). Справді, розв'язання національного питання в Росії, як і в інших країнах, можливе, поперше, тільки при повному демократизмі, який забезпечує послідовний і вільний розвиток національностей, на основі повного національного самоозначення. (С а ф о н о в: Ви націоналіст?), а потім, вперед того всього, злиття, об'єднання пролетаріату всіх національностей в боротьбі за соціалізм, проти всякої буржуазії, проти всяких панів, що розпалюють ворожнечу, як національну, так і расову. Панове, коли Європа скидала з себе кайдани панщини і абсолютизму для того, щоб закласти міцні підвалини політичної волі, поступу, цивілізації і культури, тоді буржуазія вся визнавала саме цю тезу, цебто визнання за нацією права на самоозначення. Ці безперечні вимоги тепер лежать в основі всієї міжнародної демократії. Коли тепер буржуазія в Європі повернулася до цього самого націоналізму, то це тільки з страху перед визвольним рухом пролетаріату. На словах буржуазія в Росії визнає конечність політичної волі, і навіть октябристська буржуазія це визнає, але не може бути справжньої політичної волі в країні, де не забезпечена воля національного розвитку, і ті, хто підтримує кошторис міністерства внутрішніх справ в питанні національному, будуть підтримувати також і боротися проти здійснення у нас свободи взагалі. Хто справді стоїть за рівноправність національностей, той не може підтримувати ніяких національних привілеїв, ні в школі, ні в земстві, ні в якій-небудь державній, або громадській діяльності. А в нас, панове, виборчий закон, крім безстидних привілеїв буржуазії і поміщикам, дає росіянам вчетверо більше прав, ніж польському громадянину Хіба, панове, не правду я кажу, що наші праві октябристи і уряд роблять з Росії велику гнобительку всіх націй слов'янства? Візьміть питання про державну мову. Ті самі партії, уряд, потім навіть кадети з „Русской Мысли“ і „Молвы“ проповідують потребу одної державної мови. Але це є привілей самих тільки росіян, а я спитав би вас, панове, от Швайцарія, що не має ніяких привілеїв мов в своїй державі, хоч вона заселена кількома націями, що, хіба в ній гірше, як у нас? Хіба ви не знаєте, що там устрій луччий, культура і поступ в сто раз швидче ідуть, що італійців, які становлять меншість людности, не цькують там, як у нас цькують інші нації. Візьміть інші приклади, хоч би про право всіх націй на самоозначення. Наші поміщики і офіційні кола намагаються накинати народові думку, що самоозначення націй згубливо відіб'ється на державі, але подивіться на Шведчину і Норвегію: от вам культурні держави. Ви знаєте, що там добробут, цивілізація і освіта у сто раз вище стоять, як у нас. 1905 року Норвегія захотіла відокремитися від Шведчини і що ж? Мирно і вільно вона відділилася, не вважаючи на те, що Шведчина має удвоє жителів більше, одначе там не почали цькувати Норвегію, не почали підбивати свій нарід проти норвежців або на боротьбу проти Норвегії, не почали нав'язувати їй шведську неволю, там, я кажу, про війну певна річ, не думав ніхто; норвежці, цебто меншість, мирно живуть і тепер, дістають повну повагу від усіх європейських країн і нічого буквально з цього погляду не програли, навпаки, добровільний і свідомий зв'язок став міцніший, незламний, і вони живуть багато краще, ніж де - інде. Розпалювання національної ворожнечі — от девіз нашого міністерства внутрішніх справ — порізнити і панувати. Поділ в національному питанні всіх партій, панове, оце ваше найголовніше завдання. Тому питання про національний мир, або національну ворожнечу має корінне значення для російської демократії. Повна одність демократії може тільки добитися політичної волі і забезпечити її, навпаки, в інтересах поміщиків, в інтересах реакції лежить національне гноблення, яке знесило боротьбу за волю. Велика більшість „істинно руських“ поміщиків, правих націоналістів, октябристів і кадетів беруть участь в прибутках підприємств рука в руку з єврейськими й чужоземними капіталістами. Візьміть всі великі заводи, торгові підприємства, ви там знайдете представників всіх цих партій, але в національній політиці ви вимагаєте панування своєї, так званої, державної мови — тут ви не дозволяєте об'єднання всіх національностей. Там, де йдеться про спілку капіталістів і поміщиків, там ви справді творите братерську спілку між ними, але саме наші поміщики й буржуазія відкидають рівноправність національностей і політики, вони визнають цілком і без застережень абсолютну рівноправність капіталу з капіталом православним в справі гноблення робітників. Поміщики, капіталісти і міністерство внутрішніх справ можуть сказати про свою політику приблизно так: тайкома ми всі попиваємо вино, а перед народом розпинаємось за тверезість; робітники вчаться по багатьох місцях Росії і навчилися давно розпізнавати ваше лицемірство, лицемірство буржуазії і лицемірство націоналістичних поміщиків. Крики й лемент проти євреїв в нашої урядовій пресі і в правій пресі, цькування українців за український сепаратизм і за бажання мати свої середні освітні заклади, свої школи, — все це націо-

нальне розпалювання ворожнечі, — це тільки сзуйське прикриття і намагання роз'єднати робітників євреїв, росіян, поляків, вірмен, татар, грузин, латишів і т. д. Але робітники давно зрозуміли зміст цієї політики, робітники протиставили їй свою незламну одність у всіх формах самодіяльності — чи то буде професійна спілка, чи то буде кооператив чи яканебудь освітня організація, читання робітниками газет, осередки, партійні організації всіх націй, гасла єднання між всіма трудящими. Проти національного шовінізму і інтернаціонального об'єднання капіталу робітники ставлять своє інтернаціональне об'єднання в боротьбі з капіталізмом, з буржуазією, проти об'єднання всіх експлуататорів — об'єднання експлуатованих. З нас уже недосить старого гасла братерства народів, ми знаємо, що буржуазія часто цим гаслом зложивала і замість „братерства народів“ вона несла отруєння і розпалення національної ворожнечі, якою паморочила маси народу в боротьбі з капіталізмом і поміщиками, з усіма експлуаторськими класами. Ми вимагаємо здійснення братерства пролетаріату і всіх народів, братерства всіх пригноблених і експлуатованих, і тому соціаль-демократична фракція вносить такого змісту мотивовану заяву: „Беручи на увагу, що політика міністерства внутрішніх справ, будучи органічною частиною дворянсько-поміщицького режиму 3-го червня, скерована: 1) проти робітничого руху, припиняючи поліційними заходами всякий прояв робітничої самодіяльності, руйнуючи професійні спілки, освітні товариства і всі установи, створені від робітників для захисту своїх інтересів, 2) що міністерство найиніципнішим способом придушує всяку спробу робітників страйками поліпшити своє становище, при чім одверто стає на оборону хазяїв, висилаючи і арештовуючи страйкарів, і тим унеможлиблює для робітників боротьбу з хижацькою експлуатацією підприємств, 3) що міністерство в своїй боротьбі з народом оточило поліційним муром село, заводячи в нім кріпачські порядки і підтримуючи в нім сваволу і опіку поміщиків, 4) що міністерство своєю карною політикою обернуло країну в обложеною фортецю, де малі і великі сатрапи щоденно роблять дикі наскоки на пресу, громадські установи і топчуть всякі прояви самодіяльності демократичних шарів людности, 5) що міністерство веде нечуване цькування національностей: євреїв, поляків, українців, кавказьких і інших національностей, розпалюючи шовіністичну і націоналістичну ворожнечу з одинокою метою — відтягти їх від боротьби з спільним ворогом — старою владою, 6) беручи далі на увагу, що всякий бюджет сучасної держави стоїть на основі зміцнення класового панування й хазяйнування експлуаторської меншости, а цей кошторис є частина такого бюджету, який соціалістичний пролетаріат відкидає цілком, 7) що цей кошторис, складений з видатків на поліцію, тюрми, шпіонаж і всілякі засоби боротьби з народними масами і їх самодіяльністю, є продукт переважного хазяйнування контр-революційного авангарду кріпачького дворянства і неліквідованої старої влади, що спирається на нього, — ми, представники російського пролетаріату, вважаючи теперішній уряд за одну з підпор європейської реакції, що в її скиненні зацікавлений весь соціалістичний пролетаріат, висловлюючи недовіря до всякого хазяйнування владущих клас і ще більше до хазяйнування героїв перевороту, голосуємо проти кошторису міністерства внутрішніх справ“ (Оплески з лівого боку)¹⁾.

VI

Ця промова тов. Петровського гідна уваги з багатьох поглядів. Це був, поперше, найгостріший протест на початку діяльності четвертої державної думи проти зоологічної націоналістичної політики уряду і буржуазних клас взагалі і щодо України — зокрема. І перед Петровським в думі були промови протесту проти гноблення українців таких депутатів як Дзюбинський (трудолик), на засіданні 12-го травня, Александров і Мілюков — (кадети, 17 — 18 травня). Ці промови, хоч яка дешева їх ідеологія, звучали все ж гостро в задушливій атмосфері четвертої думи, де праві й центр грали таку переважну роль. Але навіть в рядах ліберальної й радикальної української дрібно-буржуазної інтелігенції промова Петровського викликала захват.

Недурно промова Петровського викликала того самого дня, 20 травня, „знамениту“ промову — відповідь Петровському — Скоропадського. Цей майбутній гетьман „всея України“, що 1918 року обіймав владу над „укра-

¹⁾ Стенографічні звіти державної думи за 1913 р. стор. 1778 — 1792.

їнською державою“, 1913 - го року поводився як холоп правих партій, що переслідували українців, і намагання останніх оборонити самостійність української мови приписував „незначительной части малорусской интеллигенции, потерявшей здравый смысл, государственный разум и здоровое национальное чувство¹⁾. Недурно всі праві і частина центру зробили цьому холопові овацію. Вона була справлена не так на адресу холопа Скоропадського, як була ворожою демонстрацією проти Петровського.

Але ця промова варта уваги ще з іншого погляду. В багатій спадщині старої більшовицької писаної і ораторської літератури, це, здається, перший пам'ятник, в якому партія уперше висловила свій погляд на Україну і українське питання і приклала основні погляди більшовиків на національне питання до питання українського. Само від себе національне питання, право кожної нації на самоозначення було розв'язане від соціально-демократії ще на лондонському конгресі Інтернаціоналу 1896 року. Ця постанова була включена в програму партії 1903 року²⁾, але вперше застосована до України тов. Петровським в його славетній промові 20 травня 1913 року. Погляд Леніна на українців і на українське питання, застосування до останнього своєї точки погляду на право кожної нації на самоозначення уперше був висловлений від тов. Леніна в „Рабочей Правде“ в статті „Кадеты об украинском вопросе“ в № від 16 липня 1913 року, тобто після промови тов. Петровського. Цікаво, що ця стаття і починається посиланням на промову Петровського в державній думі. Як ми тепер знаємо з передмови тов. Петровського до статті В. І. Леніна „Национальная политика“, промова тов. Петровського була наперед обміркована разом з тов. Леніним. Хоча тов. Петровський не використав цілком в думі статті, що надіслав тов. Ленін, але принципове поставлення питання і деякі окремі факти взято з надісланої статті³⁾. Таким чином промова тов. Петровського позначна тим, що вона була не тільки першим кроком до серйозного походу більшовицької фракції в державній думі проти царського уряду в його національній політиці взагалі і до України зокрема, але й виявленням всією партією на чолі з Леніним свого відношення до національного питання на Україні.

Треба віддати справедливість правим елементам думи, які належно оцінили всю силу виступу більшовицької партії в особі тов. Петровського. Передбачаючи той рух, який промова могла б викликати й справді викликала, вони рушили проти тов. Петровського всі свої найкращі сили. Тут були і депутат від української губернії (чернігівської) „нащадок українського гетьмана“ Скоропадський, і посланець „матери городов“ і „серця України“ — Києва — Савенко, і представник катеринославщини — „нащадок запорожців“ М. В. Родзянко, і нарешті теж, з дозволу сказати, представник „селянства“, розпаяний куркуль маріюпільського повіту Макогін. — Всі вони говорили від імені „малоруського“ народу, і всі

¹⁾ Див. промова Скоропадського в стенографічних звітах державної думи за 1913 рік, частина 2, стор. 1841 — 1848.

²⁾ Див. „Искру“ від 15 липня 1903 року ст. Леніна: „Национальный вопрос в нашей программе“.

³⁾ Див. в збірн. „Об Украине“ (видання „Пролетарія“ 1924 рік) ст. В. І. Леніна „Национальная политика“ з передмовою Г. І. Петровського. В оцій статі передруковано промову Петровського в 4 - й думі з приміткою, що пропущена сторінка, яку тов. Петровський загубив. На попередніх сторінках ми подали цілком промову т. Петровського з стенографічного звіту. Крім принципової постановки питання, стенографічний звіт багато чим відрізняється від промови, надрукованої в збірнику „Об Украине“.

вони освідчилися в закоханні до російської державности і до її політики пригноблення української нації і зокрема в обсягу мови¹⁾.

Найбільший ефект зробила в думі промова „нащадка запорожців“, голови державної думи М. В. Родзянка, в якій, поставившись негативно до української мови, він навів такий факт, про який розповідав в своїй промові депутат Дзюбинський. Він, Родзянко, в жовтні 1905 року запропонував у Катеринославі відомому вченому (професорові Д. І. Яворницькому) перекласти на українську мову маніфест 17 жовтня для поширення серед української людности катеринославської губернії. „Но какой же получился результат? — питає Родзянко. І відповідає: „А вот какой, господа. Через некоторое время, когда наступило время земских собраний, от крестьянских гласных хохлов, малороссов, через земские управы стали поступать заявления следующего характера: они просили в случае, если будут вновь еще распространяться столь полезные и важные издания, то не печатать их на том языке, которого они не понимают“.

VII

Центр і права 4 - ої державної думи відповіли на цю заяву „нащадка запорожців“ голосними оплесками. Але зовсім інакше поставилася до промови Петровського, з одного боку, і реакційних лідерів, з другого боку, справжня народня маса, та трудова маса, яка відчувала на собі весь тягар національного пригноблення російської державности і владущих класів, що підтримували її в своїх класових інтересах. Ми не будемо описувати всього руху, викликаного бомбою, що кинула з думської трибуни більшовицька фракція через тов. Петровського, а наведемо деякі факти — відгуки катеринославщини. Перш за все стрепенулася та сама українська інтелігенція, яка недавно усно і в пресі розкидала ідовиті стріли проти обіцянок тов. Петровського. На тих самих сторінках „Дніпрових хвиль“, де недавно так помітували ім'ям тов. Петровського, з'явилися статті зовсім іншого змісту й характеру. Журнал признається, що промови в державній думі „мають величезне значення для української справи“. Все ще називаючи „чужими людьми“ тих, хто виступив на оборону українців, журнал все ж виставляє поведінку цих „чужих людей“ в вигіднішому світлі, ніж поведінку „наших землячків і родовитих українців з історичними іменами“. Само від себе розуміється, що в цих статтях добре дістається всім „землякам“ — Савенкові, Скоропадському і Родзянкові. З одного боку, журнал приходить до гіркого висновку, що тільки ліве крило думи виставило оборонців українських вимог, а щодо ліберальних груп, які журнал називає „поступовцями“, то вони „мовчали собі“, так ніби набрали води в рот. Журнал кладе величезну вагу на виступ в думі і сподівається, що викликаний ними рух примусить замовкнути назавжди ворожі українцям голоси²⁾.

Звичайно, це пожвавлення серед української інтелігенції, цей відгук на промову Петровського дуже цікаві і характеристичні для періоду піднесення промисловости. Характеристично й те, що чималий імпульс до розвитку українського руху дала промова представника більшовицької фракції. Діло не обмежилось на самій появі кількох статтів в катеринославських „Дніпрових хвилях“. Почали збирати величезний матеріал до українського питання, і весь той матеріал посилали до тов. Петровського в державну думу. Серед того матеріалу був між іншим циркуляр інспектора

¹⁾ Промови Савенка, Скоропадського, Родзянка і Макогона — див. стенографічні звіти державної думи за 1913 рік, частина 2 — 3.

²⁾ Див. передові статті в „Дніпрових хвилях“ в №№ 11, 12, 15, 16 і т. п. за 1913 рік.

початкових шкіл ново - московського повіту, в яким інспектор не тільки наказував учителям розмовляти між собою російською мовою, але до того привчати й учнів не тільки під час занять, а й поза ними¹⁾.

Але ще цікавіше, що думська промова тов. Петровського збудила рух серед катеринославського селянства. В глибину катеринославських сіл пройшли і дебати, спричинені промовою більшовика, і уславлена промова „нащадка запорожців“ — Родзянко. В липневих №№ „Правди“ за 1913 рік з'явився протестуючий лист, підписаний 1790 селянами катеринославського, ново - московського, олександрівського і павлоградського повітів. В тім протесті селяни пишуть, що вони розмовляють тою самою українською мовою, якою говорять 27 мільйонів українців, для яких українська мова — рідна мова. Щодо маніфесту 17 - го жовтня, перекладеного на українську мову, про який доповідав Родзянко в державній думі, то він до справжніх селян не дійшов, бо застряг в канцеляріях повітових земських управ. Селяни в листі - протесті також вимагають запровадження української мови в школах і громадських установах і протестують проти штучних перепон до розвитку української літератури.

Лист міг би зібрати в сто разів більше підписів, але селяни поспішалися і хотіли, щоб їх протест з'явився якнайхутче в пресі. Що дуже характерно для катеринославського селянства, це те, що свій протест воно послало в „Правду“, а не в місцевий орган української інтелігенції: „Дніпровим хвилям“ нічого не осталося, як послатися в своїх статтях на орган більшовицької фракції.

Коментуючи лист селян катеринославщини на всілякі способи, журнал висловив одну справедливу думку: „нехай що кажуть вороги всього живого й справедливого, голос катеринославського селянства — це живий голос живого народу, його може на деякий час заглушать голоси ворогів, але життя кінець - кінцем візьме своє. Український нарід попав в такі лещата, що зупинився в своїм розвитку і впав в летаргію. Проте буває, що після летаргійного сну люди прокидаються з здоровим тілом і з здоровим розумом. Останні події переконують нас, що український нарід починає виходити з свого ненормального становища, несучи з собою в життя змагання до світла й правди“.

Все це висловлене в дуже туманній формі, але безперечно одно: що виступ товариша Петровського в державній думі і дебати, зв'язані з його промовою, збудили сильний рух у нас на катеринославщині і енергійний відгук трудового селянства.

В масу вперше пробилася думка про те, відки можна сподіватися справжнього розв'язання українського національного питання, і, може бути, недурно вони своє перше звернення до преси адресували в орган більшовицької фракції.

В кожному разі це цікава сторінка з історії українського питання.

¹⁾ Див. „Дніпрові хвилі“ № 19 - 20 за 1913 рік.

Проф. В. М. ЗУММЕР

Основні риси мистецтва турецьких народів¹⁾

(СКОРОЧЕНИЙ АВТОРЕФЕРАТ ДОПОВІДІ 2-МУ УКРАЇНСЬКОМУ З'ЇЗДОВІ СХОДОЗНАВЦІВ
У ХАРКОВІ 3/XI 1929 РОКУ)

1

„Европейське дослідження не відрізняє народів, що одвідують ісламський мечет. Європа ще й досі уявляє *мусульманське* мистецтво загалом, як сумарний Схід, де поряд з сирійською банею стоїть перський мінарет і мохребська арка і де з геометричного арабського візерунку виростає турецький тюльпан і гвоздика; цьому мистецтву відповідає такий же невизначений суб'єкт з ногами в шароварах і чалмою на голові. Чи ж можна визначати один терміном „християнське“ мистецтво всі європейські мистецтва після зародження християнства, — візантійське, романське, готичне..? Історична доля, культурне оточення, характер будівельного матеріалу, нарешті, сонце, дощ і вітер визначають відмінність мистецтва в кожній окремій країні. Своєрідні властивості турецького мистецтва в цілому, — його простота й логіка, щирість, шляхетність і серйозність, — вимагають досліджувати його в цілому його обсязі — від киргизьких юрт до сельджуцьких будівель Конії і османських мечетів Стамбулу. Самі твори мистецтва вже свідчать про те, що настиг слушний час писати історію турецького мистецтва. Хай тепер можна накреслити тільки програму дослідження, тільки оглав цієї майбутньої книги: щоб її написати в сучасних умовах сил одної людини не досить — це можна здійснити тільки спільними зусиллями“.

Такими, приблизно, висловами, визначає потребу виділити основні риси турецького (в широкому розумінні) мистецтва автор „Константинополя“ Джелад Есад²⁾ у своїй книзі „Türk san'atı“ (Турецьке мистецтво), яка нещодавно вийшла з друку. Я подав цю цитату на доказ того, що вивченню й об'єднанню знань з мистецтва турецьких народів, що з таким напруженням провадять останні 5 — 6 років у нас, у Союзі, уділяють великої уваги й вчені Туреччини. Очевидно, є конечна потреба в тому, щоб збирати матеріал з мистецтва турецьких народів; у тому, що, не задовольняючись спеціальним обслідуванням матеріалу, дослідники шукають поширити його шляхом порівняння з мистецтвом інших турецьких народів (роботи І. М. Бороздіна — в Старому Криму і Казані; О. С. Башкірова — в Татарстані, Криму, Хорезмі; Б. П. Деніке — в Середній Азії, Татарстані, Б. М. Засипкіна — в сер. Азії, Криму; П. Е. Корнілова в Татарстані і Сер. Азії; автора цих рядків — в Азербайджані Сер. Азії, Криму, Туреччині); нарешті в тому, що спостережені матеріали дослідники

¹⁾ Я дозволяю собі, за акад. В. В. Бартольдом і А. Н. Самойловичем вживати слова „турки“, „турецький“ у тому ж розумінні, як у Туркестані й Закавказзі вживаються слова „тюрки“, „тюркський“.

²⁾ Celâl Esat. Türk san'atı. Istanbul, 1928. Стр. 1 - 7.

намагаються об'єднати в суцільну картину, використовуючи наукове єднання на з'їздах (батумський з'їзд 1925 р.³⁾ тюрсько - татарська секція керченської конференції 1926 р.⁴⁾ московська нарада щодо вивчення культури й мистецтва турецьких народів 1927 р.⁵⁾, теперішній український з'їзд сходознавців у Харкові і всесоюзний з'їзд сходознавців у Москві, який мають скликати на весні 1930 р.). І в Туреччині заснували товариство вивчення Середньої Азії і Азербайджану⁶⁾; у своїй книзі Джелал Есад перед оглядом турецького мистецтва Малої Азії, сельджуків і османів подає огляд турецького мистецтва Середньої Азії⁷⁾; нарешті участь у харківському з'їзді гостей з Туреччини⁸⁾ і представників турецьких національних республік Союзу — здійснює побажання акад. В. Ф. Левицького „втягнути до сходознавчої роботи наукові сили східних націй“.

„У турків — турецьке мистецтво“. Досить ґрунтовно доведена мовна й етнографічна близькість турецьких народів між собою велить заздалегідь припускати деяку спільність і форм їхнього мистецтва. І коли не існує реально єдиного турецького мистецтва, а тільки мистецтва окремих турецьких народів; коли вивчати ці мистецтва ми повинні не відокремлюючи турецький елемент, але в усій різноманітності культурних схрещувань турецьких і не турецьких елементів, що її визначає співжиття і співробітництво з іншими народами і відмінність умовин „сонця, дощу й вітру“; то визначити на підставі вже обробленого матеріялу, чим подібні мистецтва різних турецьких народів — є тепер життєва потреба сучасного. І нехай, як каже Джелал Есад, доводиться тепер обмежуватись тільки накресленням програми досліджування, оглядом до ненаписаної книги: сил окремої людини вистачить, щоб стимулювати потрібні для цього об'єднані зусилля, зразок яких і є науковий з'їзд.

2

„Ці турки, нарід пастухів і вояків, не мали ані мистецтва, ані художників“. — Ми не думаємо більше, що племена кочовників і пастухів не мають власного мистецтва, і поданий вислів — Госсе⁹⁾ ми змінюємо так:

Деякі турецькі народи і дотепер є кочовники й напівкочовники. Це визначає тривалість кочовницьких традицій у турецькому мистецтві. І елементи, запозичені з мистецтва подоланих осілих народів, турки добирають і перетворюють відповідно до того кочовницького смаку, що ним насичене їхнє мистецтво.

Всесвітньо - історичними шляхами, далекими переходами з Середньої до Малої Азії кочовники - турки посуваються не порожнем, — з ними отари, „кибитки“, майно, родини. Те, що вони з собою „принесли“, вони й дотепер у руках тримають, — і азербайджанська казахська „ки-

³⁾ Зуммер, Работа Исторической секции Батумского съезда. „Известия Азербайджанского Университета“, т. 4 — 5. Баку, 1925. Стор. 382 — 383.

⁴⁾ Зуммер. Тюрко - татарская секция конференции археологов в Керчи. „Изв. Азерб. Универ.“ т. 6 — 7. Баку, 1926. Стор. 347 — 362.

⁵⁾ Зуммер. Московское совещание по изучению культуры и искусства турецких народов. „Известия О - ва Обследования и изучения Азербайджана“, № 4. Баку, 1927. Стор. 126 — 134.

⁶⁾ „Подорож делегації членів Всеукраїнської Наукової Асоціації. Сходознавства до Туреччини“. „Східний Світ“, № 7 — 8. Харків, 1929. Стор. 383.

⁷⁾ Загальній концепції турецького мистецтва в Джелал Есада я сподіваюся присвятити докладну аналіз.

⁸⁾ На харківському з'їзді були: проф. Фуад - бей Кепрюлю - Заде і депутат Меджіліса і головний секретар Тюрк - Очаги Решид Сафвед - бей.

⁹⁾ Gosset, Les couples d'orient et d'occident. Paris, 1889, стор. 131.

битка" своєю будовою подібна до азійської киргизької юрти¹⁰). Повстромлявши колом галузки — „чубуки“, кочовник згинає й зв'язує кінці їх, оформлюючи так півсферичний кістяк свого житла.¹¹) І далі у турецькій архітектурі відміну — перевагу баньового покриття; і розчленування рівної поверхні на окремі півколони, — „турецький люмінізм“¹²) рубчастих бань, мавзолеїв і мінаретів, начебто складених з поставлених підряд півкруглих і гострорєбрих „чубуків“, — природно сполучити з цими початковими кочовницькими способами. Кочовницькі прототипи даються в знаки скрізь: кам'яні юрти, надгробки вождів і героїв мають угорі фріз з китиць, що звисають донизу, зроблений у цегляному мурованні; мінарети надмірно тягнуться догори, як топтана вартівна вежа¹³).

„Кочовницький дух, що насичує турецьке мистецтво, надає розумінню архітектури значення зовсім відмінне від просторової обмеженості європейського будівництва. Тут живе безмежність пустелі. І думка про безкінечність визначається в турків у формах кубічно - геометричної закономірності. Туркам не чуже почуття конструктивності, проте конструкція ніколи не є самоціль: геометричний дух турків усю гру сил сполучає в надтектонічні форми ясних тіл і просторових кришталів“ : так визначає Глюк¹⁴) основні риси архітектури турецьких народів тенденцією кубувати і декоративно нагромаджувати прості і масивні геометричні тіла.

У візерунку турецьких народів прикметний кочовницький геометризм, він походить з техніки примітивного ткацтва; кути й гачки однаково характеризують середньо - азійські і мало - азійські, азербайджанські й кримські килими. Запозичивши від органічного мистецтва осілих персів елементи квітчастого візерунку, турецькі народи й надалі не одходять від цієї теми.

Нарешті, образотворче мистецтво, книжкова ілюстрація, — відповідаючи насмішуватому народному характерові, який відбився в анекдотах про муллу Наср - Еддіна і в збудованому „по - смішному“ народному театрі, — відзначається грубовато - виразним „турецьким експресіонізмом“. Е. Кюнель).

Не намагатимемося тут, у короткому нарисі, робити спробу визначити місцеві відміни й складну еволюцію мистецтва різних турецьких народів. Ми спробуємо тільки накреслити чотири основні „гнізда“: караханіди (XI — XII ст.), сельджуки (XIII ст.), Тимур (XIV — XV ст.), розвинене османське мистецтво (половина XVI ст.). Наше завдання в кожному окремому випадку перевірити: в якій мірі образ даного мистецтва відповідає загальному образowi турецького мистецтва, яке ми накреслили; що істотно нового вносить даний наріз до попередніх форм турецького мистецтва; якою мірою даний розвиток місцевих форм впливає на мистецтво інших турецьких народів.

3

„Турки не сидять на одному місці: вивчати їх мистецтво треба в зв'язку з їх історичними шляхами, — половину шляху вони проходять територією

¹⁰) М. В. Кулієва, Кибитка на яйлагах полукочевих тюрок казахского уезда. „Изв. О - ва обследован. и изучен. Азербайджана“, № 5, Баку, 1928, стор. 180.

¹¹) Там же, стор. 174 — 175.

¹²) Термін Е. Діца: Н. Glück und E. Diez, Die Kunst des Islam. Berlin, 1926, стор. 56.

¹³) Зуммер, Глюк - Діц о памятниках искусства Азербайджана. „Изв. Кавказского Историко - Археологического Института“, т. VI, Тифлис, 1927, стор. 113 — 114, 108 — 109.

¹⁴) Там же, стор. 109 — 110.

теперішнього Союзу¹⁵⁾. — „Дуже важливо було б знайти найстародавнішу турецьку культуру й локалізувати стародавнє місцеперебування турків. Те, що турецькі племена, звичайно, доводиться розглядати, як чужинців, що тільки через деякий час стають тубільцями, не дає виділити самі турецькі риси, а їх так цінно було б простежити біля самого джерела¹⁶⁾. Це завдання, що його намалювали на московській нараді щодо вивчення культури й мистецтва турецьких народів Б. М. Засипкін і О. С. Башкіров, — дуже складне, але, звісно, його можна виконати (Орхон, Турфан, Єнісей¹⁷⁾). Тут те саме розуміння *старо - турецького мистецтва* ми спробуємо побудувати на матеріялі ближчому до нас і вже ісламському, — пам'ятнику будівництва середньо-азійської турецької династії *караханідів*. Це — Рабат-і Малік, караван - серай у степу Малік, поблизу Бухари, датований написом караханіда Шемс - аль - Мулька другою половиною XI ст. — найстародавніше цивільне спорудження Середньої Азії¹⁸⁾.

Зовнішня стіна Рабат - і Маліка поділена неначе врізаними в неї півколонками: цей технічний спосіб у будівлі з цегли - сирцю можна було б пояснити бажанням надати більшої витривалості сирцевим стінам. Рабат-і Малік — будівля півсирцева, вона має вже личкування з обпаленої цегли, і в ній ця „гофрована поверхня“ (окремий випадок зазначеного вище „турецького люмінізму“) — набуває характеру, за словами останнього дослідника Рабат-і Маліка, Б. М. Засипкіна, „декоративно - архітектурного“¹⁹⁾.

Високий портал вхідної брами рабата відзначається і своєрідністю візерунку, і своєрідністю способу, яким цей візерунок виконано (мал. 1). Візерунок, що облямовує портал з трьох боків, становлять смуги з двох паралелів, які перетинають одна одну на деякому віддаленні під скісним хрестом; вони обводять ширинку з восьмикінчастих зірок і додаткових до них хрестів з загостреними кінцями.

Виконано цей візерунок так: контур візерунку викладено з цеглин поперечником, внутрішня поверхня зірок і хрестів заповнена алябастром з прорізним візерунком дрібних закруток; усередині зірок були круглі розетки.

Від часів караханідів, — епохи розквіту й прогресу будівництва, — до нас зберігся цілий ряд пам'ятників, як мавзолеї в Узгені (XI — XII ст.), мінаре - і Келян в Бухарі (XII ст.): це — група пам'ятників з візерунковим цегляним мурованням і різьбленою неполив'яною теракотою, що дослідники (Б. М. Засипкін) ладні вважати за чисто турецький спосіб, який походить від дерев'яного різьбярства; він немає аналогій ані в Персії, ані в вірменському різьбярстві на камені.²⁰⁾ Проте візерунок і техніка Рабат - і Маліка має паралелі не тільки в цій групі караханідських будівель. Зірчастий візерунок прикрашає портал сельджуцького блакитного медресе в Сивасі²¹⁾ (правда зроблений він там різьбою на ка-

¹⁵⁾ Зуммер, Московское совещание... стор. 131 — 132: Б. М. Засипкін.

¹⁶⁾ Там же, стор. 127: А. С. Башкіров.

¹⁷⁾ Пор. Джелал Есад, зазнач. твір, стор. 8 і далі.

¹⁸⁾ І. І. Умняков. Рабат - и Малик. Собрн. в честь В. В. Бартольда. Ташкент, 1927, стор. 179 — 192 (окр. 1 — 16).

Б. М. Засипкін, Архитектурные памятники Ср. Азии. „Вопросы реставрации“, сб. II Москва, 1928. Стор. 212 — 231.

¹⁹⁾ Б. М. Засипкін. зазнач. твір, стор. 225.

²⁰⁾ Там же, стор. 242 — 243.

²¹⁾ І. І. Умняков, зазнач. твір, стор. 185(9), прим. 1 - е.

мені). Нахічеванські мавзолеї XII ст. дають той самий спосіб викладеного з цеглин візерунку (часто — зірчастого) з внутрішнім заповненням різьбленим тинькуванням²²). Стіни камери над могилою Пір - Гуссейна в деревішівському монастирі Ханека (XIII ст.²³), що збудували ширван - шахі кесраніди, були оздоблені візерунком з зірок і зрізаних хрестів, викладених з фігурних кахльових плиток, і епіграфічним фрізом з рельєфними літерами, що походять від караханідської різьбленої теракоти²⁴). Нарешті, паралельні валики, що перехрещують один одного, оплітають портали кримських мавзолеїв в Чуфут - Кале і Салачику (XV — поч. XVI ст.²⁵).

4

Сельджуки, першу хвилю турків з Середньої до Малої Азії, можемо ми спостерігати — і на старій батьківщині, й дорогою й на новому місці. У мавзолеї султана Санджара в *Мерві* (пол. XII ст.) „будівлі надали монументальності й геометричності кубічного обсягу. Звичайні чотири стіни з'єднують з банею ажурові галереї, які маскують конструктивні форми. Трудно уявити собі досконаліше досягнення щодо оброблення такої елементарної, в суті речі, композиції куба й півсфери“ (Б. М. Засипкін²⁶). Сельджукий мечет в Ані (кін. XI — поч. XII ст.) змінює тип мечету з колонами: „кожний квадрат набуває самостійного значення через закладання арок і власне склепінчасте покриття: зрощуванням цих одиниць доходять більшої замкненої просторової одності. І, поруч з кубічною замкненістю тіла мечету, підноситься чиста призма восьмигранчастого мінарету“ (Глюк²⁷).

В будівлях *Конії* (XIII), над різьбленими кам'яними порталами підносяться цегляні мінарети з візерунковим мурованням з блакитних і червоних кахоль (мал. 2); але тут не сама контамінація кам'яної Сирії і Вірменщини та цегляної Персії, — ці елементи сполучено в творчому синтезі. Циліндричне гладеньке тіло перського мінарета поділюється на півколони; мінарет набуває невластивої перським височини й легкості („Індже - мінаре“ — „стрункий мінарет“, звуть одно з медресе в *Конії*), він має вгорі конічне загострення. Портал, — у персів розлога арка прогону воріт, — сельджуки переробляють на вузьку й високу ступінчасту корону над дверима з рядів черепашкових сталактитів, що поступово стають ширші й глибші. Розміщені на вісному хресті на просторому дворі перського медресе портали зближаються, зступаються: двір стає внутрішнім, покритим банею, приміщенням, — правда, ще з круглим прорізом в zenіті бані, що крізь нього дощ попадає в басейн під банею. Нарешті, перехід від куба будівлі до круглого кільця бані роблять, замуруючи кути новою формою — „турецькими трикутниками“: ця форма, свідомо

²²) Зуммер, Глюк - Диц, стор. 113 — 115. Він - же. Мистецтво турків - азерб. „Східний Світ“, № 6, Харків, 1928. Стор. 178 — 180. В. М. Сисоєв, Нахичевань на Араксе. „Известия АзКомСтарИс'а“, вип. 4, Баку, 1929. Стор. 87 — 121.

²³) В. М. Сисоєв, Древности в Ханека. „Известия Азербайджанского Археологического Комитета“, вип. 1, Баку, 1925. Стор. 50 — 68.

²⁴) Зуммер, Азербайджанські кахлі (Азербайджанские изразцы) „Східний Світ“, № 2. Харків, 1928, стор. 234 — 237. Він - же. Мистецтво турків - азерб., стор. 182.

²⁵) Б. М. Засипкін. Памятники архитектуры крымских татар. „Крым“, № 2(4). М. - Лгр., 1927, стор. 124 — 127.

²⁶) Він - же. Архитектурные памятники Ср. - Азии, стор. 241.

²⁷) Зуммер. Глюк - Диц, стор. III.

підкреслена орнаментальним оправленням, переходить далі й на зовнішнє оздоблення.

З сельджуцького мінарету утворюється вістря мінарету османського; вхідний портал і молитовна ніша османських мечетів, звичайно, має вигляд сельджуцької ступінчастої корони; сельджуцьку нішу здибуємо ми в турецьких мамлюків у Єгипті (XIII — XV ст.), а зрощування чотирьох перських порталів в хрещатий мечет-медресе відрізняється в них від сельджуцьких тільки тим, що немає покриття над цим стисненим внутрішнім двором. Черепашкові сталактити оздоблюють сельджуцьку нішу з приходу і стовпи мечеті Узбека в Солхаті — Старому Криму (1314²⁸). Та інші.

5

Заснування величезної імперії *Тимура* — це знаменна епоха для історії всіх турецьких народів — епоха „розтинання“. Тимур руйнує Золоту Орду й тим хоронить золотоординську культуру; Крим, що на деякий час визволився з - під влади Золотої Орди, підпадає під владу османів. Тимуром й тімуридами міцні ширван - шахі дербентської династії. Нарешті, те, що „великий татарин“ Тимур розбиває „великого турка“, Йилдирим - Баязіда, припиняє (правда, не надовго) османське збирання турецьких феодалів. Що ж таке мистецтво Тимура й тімуридів у своїй стилістичній будові?

Одне з величезних споруджень Середньої Азії, Тимурів мечет „Ата - Есеві“ в м. Туркестані (мал. 3)²⁹ будував перський архітект Хадже Хусейн Шіразі; на порталі Тимурового мавзолею³⁰ (правда, добудованому пізніше, за Улуг - бека) є напис майстра Магомеда, сина Махмудова, з Ісфгані. І, проте, даремно ми почали б у перській архітектурі шукати зразків (за винятком, хіба, мавзолею монгола Олджайту Худабенде в Султаніє) для будівель Тимурових часів. Усі ці склепіння й арки, що „змагаються з небесним склепінням і „небесною дорогою“, — рубчасті бані, двадцятисажневі прогони порталів, мечети, що займають цілі квартали, декоративні нагромидження масивних геометралів, — аналогії до них знайдемо хіба в сельджуцькому Мерві. Ми знаємо про особисту участь Тимура в будівництві: як він наказує ламати занадто низький портал вхідних воріт Бібі - Ханім, що не відповідає своїми розмірами ідеї потужності й величності будівника; як щодня на ношах приносять на місце робіт хворого Тимура, — і він спонукає, підганяє робітників, своїми руками кидаючи їм в ями м'ясо й гроші³¹). — Потурченого монгола Тимура викреслити з мистецтва його часу не можна. Поступаючись на користь перського впливу хіба деталями дрібного перського візерунку, в основному, у властивому йому сприйманні форми, це мистецтво є так само виразно - турецьке, як і сучасне йому ранньо - османське, що від складних сельджуцьких форм робить крок назад до кочовницького примітиву, або мистецтво ширван - шахів дербентців, де на різьблених кам'яних порталах Бакинського ханського палацу (пол. XV ст.) „перський квітчастий візерунок переходить до

²⁸) О. С. Башкіров, Сельджукизм в древне-татарском искусстве. „Крым“, № 2. Москва, 1926. стор. 108 — 125.

²⁹) А. А. Семенов, Мечеть Ходжи - Ахмеда Есевичского в Туркестане „Известия СредАзКомСтарИс'а, вип. I. Ташкент, 1926 стор. 121 — 131.

³⁰) М. Е. Масон. Мавзолей Гур - Эмир. Ташкент, 1926.

³¹) Он - же, Соборная мечеть Тимура т. наз. Биби - Ханым. Ташкент, 1926, стор. 7.

трохи сухуватої рясности, замкненої профільованим кутами обрамленням на турецький смак“ (Глюк)³²).

6

Монументальности враження досягають у ранньо - османському мистецтві (XIV — пол. XV ст.) примітивною бідністю форми й чисто механічним з'єднанням просторових кубів навколо сельджуцького критого двора з центральним водоймищем і прорізаною в zenіті банею. Оформити замість цього феодалного розчленування нову складну одність, що пасує світовій імперії османів, допомагає турецьким будівникам відокремлений від них тисячоліттям пам'ятник такої самої імперії Юстиніана, — св. Софія Костянтинопільська. Але тим часом, як св. Софія зберігає ще риси старого базилічного пляну, — ряди колон, що відокремлюють бічні кораблі від середнього і надають цій квадратній з центральною банею будівлі ілюзії довгастої, — те, як турки припасовують св. Софію, в основному зводиться до розкривання цих бічних просторів за принципом сельджуцького й мамлюцького медресе. У „найчудовішій будівлі світу“, що визначає апогей *османського* мистецтва, мечеті Селіма в Едірне (пол XVI ст., мал. 4), майстер Ходжа Сінан уже „свідомо протиставляє своє нове розв'язання завдання старому візантійському“ (Ф. І. Шміт³³). Масивна півсфера софійської бані спирається тут не на чотири, а на вісім опорних стовпів; стовпи ці не стоять вільно, а притулені до стін і є ніби підпора, нарощення стіни. Тим часом, як у Софії зовнішню стіну мимохіть ототожнюєш з суцільними рядами колон і простір бічних кораблів по той бік колон не сприймаєш, що він також належить до храму, — в Селіміє виступає нічим не прихована надмірність архітектурно оформленої площі, зовнішню межу якої угадуєш у стіні надбудованих над надвірною галереєю хорів, себто навіть глибше, ніж справді. І зовні мечет, до тіла якого притулені тонкі загострені мінарети, дає послідовність поверхів у переході від бані і барабана — до восьмигранника, від восьмигранника — до куба; півбані, у Софії зведені донизу півколами апсид, тут притулені до кутів восьмикутника на переході до квадрата і зараз же переведені в пряму стіну. Мечет підноситься серед комплексу дворів, шкіл, бібліотек, лікарень, що тяжать до неї і збільшують її центральний ефект: архітект будує зразу цілий архітектурний ансамбль³⁴).

Отже, зрозуміло, що такі османського типу мечеті, кочовницькі варіанти св. Софії, виникають у різних країнах ісламського світу, — в Каїрі, Дамаску, Кримі, де Хан - Джами в Євпаторії є навіть будівля самого Ходжі Сінана³⁵).

Османське мистецтво зберігає свій авторитет і у дальшому періоді розкладу під впливом європейських барочних форм, за епохи так званого тюльпанового стилю, турецького рококо (XVIII ст.) — з дрібним опуклим криволінійним візерунком замість попередніх монументальних способів декорації. Досить порівняти хочби стамбульський Топ - Капу - серай з па-

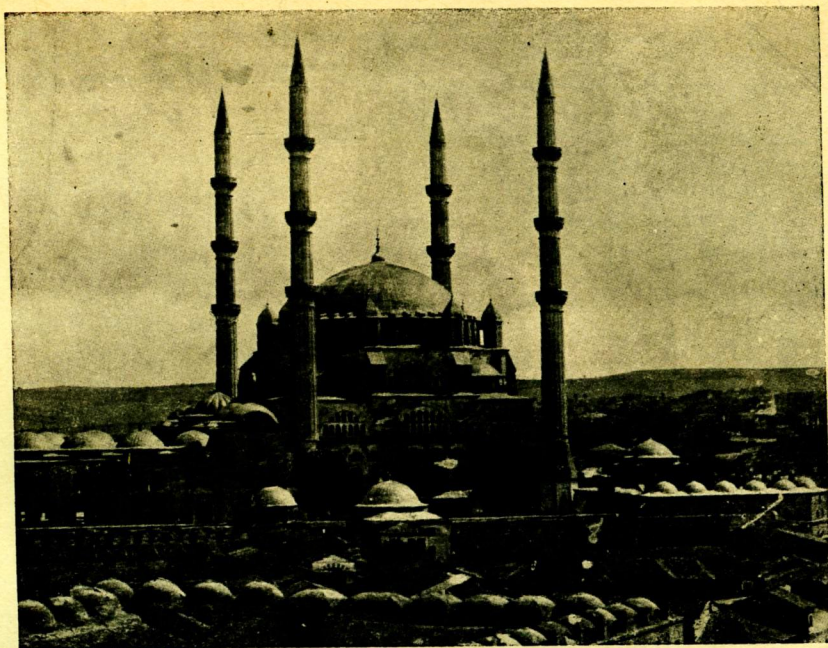
³²) Зуммер, Глюк-Диц. стор. 117. Він - же, Мистецтво Турків - азері, стор 184 — 186.

³³) Ф. І. Шміт. Искусство — его психология, его стилистика, его эволюция. Харків, 1919, стор. 171.

³⁴) Зуммер. Глюк-Диц, стор. 112 — 113. Він - же, Краткое сообщение о поездке в Турцию. „Изв. восточного факультета Азербайджанского Университета“, т. IV, Баку, 1929, стор. 210.

³⁵) В. М. Засипкін. Памятники архитектуры крымских татар, стор. 139 — 143. П. Я. Чепуріна, Евпаторийская Ханская мечеть. Евпатория. 1927, стор. 1 — 8.

Едірне

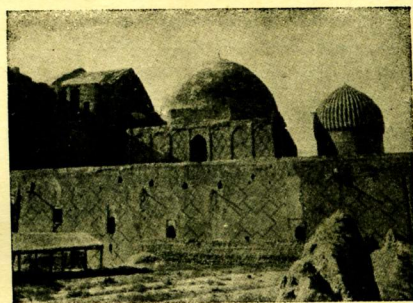

Селіміє

Конім

Саріб - ата

Туркестан

Ата - Ясаві

лацом Гірейв у Бахчисараї³⁶⁾, — золочені млинці медальйонів і замасковані прорізними ґратами ложі в діван-хане; рельєфна пофарбована в природний колір садовина на стінах фонтанів у Стамбулі, альтанки в Бахчисараї; фігурне вікно — в стамбульській Йені - джамі і бахчисарайській Хан - джамі.

7

Оцей поданий фактичний матеріал, коли навіть побіжно переглянути його, вважаю за достатній, щоб стверджувати отаке:

Як немає єдиного турецького народу, — єдиної турецької мови, єдиного турецького етнографічного типу, — так немає історично і єдиного турецького мистецтва. Проте, при своєрідності місцевого типу й відмін культурного оточення, мистецтва окремих турецьких народів такі близькі одне одному спільністю кочовницької основи, одністю сприймання форм і спільністю історичної долі, що можна навіть, при певній неповноті матеріалу, теоретично сконструювати поняття мистецтва турецьких народів, як *турецького мистецтва в широкому розумінні*, зовсім не зводячи його тільки на сельджуцько - османське.

В обставинах сучасної епохи таке конструювання набуває не тільки теоретичного або історичного інтересу. Національне відродження, що було наслідком революції, так у Туреччині, як і у турецьких народів Союзу, поклавши край традиціям імпортного мистецтва покручів, однаково ставить перед турецькими народами проблему використання форм національного мистецтва у сучасній творчості. І ми є свідки спроб продовжити національну турецьку традицію мистецтва в ряді виробництв, що відроджуються (кахлі, килими, тканина), — у турецькому експресіонізмі сатиричної графіки („Кара - Гез“ у Туреччині, „Молла Наср - Еддін“ в Азербайджані), — в сполученні старого турецького монументалізму з конструктивізмом у новому будівництві.

³⁶⁾ В. Гернгросс, Ханский дворец в Бахчисарае. „Старые годы“, 1912, квітень.

³⁷⁾ На цю доповідь ухвалили таку резолюцію: „Заслухавши низку тюркологічних доповідей, зокрема доповідь В. М. Зуммера про мистецтво турецьких народів, з'їзд висловлює побажання в найближчий час скликати спеціальну тюркологічну конференцію, щоб об'єднати роботу дослідників“.